

Нацыянальны інстытут адукацыі

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ

В. У. Праскаловіч, В. В. Кушнярэвіч

ВЫКАЖЫСЯ, КАБ Я ЦЯБЕ ЎБАЧЫЎ! (Мастацтва вусных выказванняў)

9 КЛАС

ISBN 978-985-6941-75-0

9 789856 941750

Дапаможнік для вучняў

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

В. У. ПРАСКАЛОВІЧ
В. В. КУШНЯРЭВІЧ

ВЫКАЖЫСЯ, КАБ Я ЦЯБЕ ЁБАЧЫЎ!
(Мастацтва вусных выказванняў)

9 клас

*Дапаможнік для вучняў
агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання*

*Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь*

Мінск
«Літаратура і Мастацтва»
2010

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Бен)я721
П70

Серыя заснавана ў 2010 г.

ISBN 978-985-6941-75-0

© Нацыянальны інстытут
адукацыі, 2010
© Афармленне. РВУ «Літаратура
і Мастацтва», 2010

Lectori benevolo salutem!

ПРЫВІТАННЕ НАШАМУ ДОБРАЗЫЧЛІВАМУ ЧЫТАЧУ!

Вось мы і сустрэліся з Вамі на шляху да Казачнай Краіны Яго Вялікасці Слова.

«Які чалавек, такое яго і маўленне», — лічыў Сакрат. Адсюль і з'явіўся цудоўны сакратаўскі афарызм: «**Выкажыся, каб я цябе ўбачыў!**» (аднайменная назва факультатыва).

Каб здзейсніць учынак ці праявіць паводзіны, патрэбна вывераны час, а мова — во яна, адскоквае ад языка. Слухай ды прыкідвай, які чалавек з табой побач. Вось і пайшлі гуляць з веку ў век прыказкі і прымаўкі: «*За яго языком не паспееш і баяком*», «*Хоць ты яму на язык стань*», «*З ім гаварыць, то трэба ўперад жалезнага бобу наесціся*», «*Язык у роце як чорт у балоце*», «*Рукі залатыя, а рот дзіравы*», «*Гаворыць як пяць, а слухаць нечага*». Нельга не пагадзіцца з даўняй мудрай прыказкай, вядомай у рускім народзе: «Человек спрятан за словами. Хочешь понять человека — вслушайся в его речь».

Безумоўна, не ўсе маюць талент аратара, аднак у ідэале аптымальна выкарыстоўваць маўленчыя сродкі ў самых розных сітуацыях камунікацыі павінен умець кожны чалавек.

Майстэрства валодання словам нараджаецца, а потым удасканальваецца ў маўленні — у працэсе актыўнага мыслення, суперажывання, творчага стаўлення да зместу і формы вуснага выказвання, практычнага засваення ры-

тарычных ведаў. Асобныя тэарэтычныя звесткі па авалоданні майстэрствам вусных выказванняў Вы набываеце на ўроках беларускай і рускай мовы, аднак гэтага відавочна недастаткова. Ліквідаваць гэты прабел — задача нашага факультатыва і гэтага дапаможніка. Яго можна выкарыстоўваць на факультатыўных занятках, а таксама працаваць па дапаможніку самастойна, актыўна выкарыстоўваючы пры гэтым *Vocabularium*: Вакабулярый: Слоўнік тэрмінаў (гл. у канцы кнігі) і выконваючы заданні ў канцы кожнага раздзела.

Прабачце, мы не сказалі яшчэ пра адно, што ў дадзеным выпадку вельмі важна. Шлях да мастацтва слова можна назваць крылатым выразам «*Per aspera ad astra*», г. зн. — «*Праз цярні да зорак*». Любы з Вас ведае: каб дасягнуць поспеху ў складанай справе, трэба спачатку перажыць правал. З першай спробы рэдка што ўдаецца. Колькі такіх прыкладаў у гісторыі аратарскага майстэрства! Пацярпеўшы фіяска падчас першых публічных выступленняў, у далейшым гэтыя аратары сталі легендамі. Дэмасфен, Д. Карнэгі, У. Чэрчыль... І гэты пералік імёнаў далёка няпоўны. Тым не менш трэба цвёрда верыць у поспех сваёй справы і не адступаць. «*Што б ты ні быў здольны зрабіць, аб чым бы ты ні марыў, — ПАЧНІ ГЭТА. Адвага ўтойвае ў сабе геніяльнасць, уладу і чароўную сілу*» (Гётэ).

Давайце адгонім ад сябе ляноту, нецікаўнасць, раўнадушша, абьякавасць. А цяпер, сябры, — гайда за намі ў найцікавейшае падарожжа па краіне Красамоўства.

Прачытайце нашыя матэрыялы, услухайцеся ў парады мудрацоў старажытнасці, прайдзіце разам са сваімі аднакласнікамі і настаўнікамі гэты звільсты і поўны складанасцей шлях. Не адступайце перад цяжкасцямі, і Вы будзеце ўзнагароджаны за сваю працу творчымі знаходкамі і адкрыццямі.

Мы вельмі спадзяёмся, што гэта кніга стане своеасаблівым дыялогам з Вамі — нашымі шанюўнымі чытачамі. Яна знаёміць Вас з асноўнымі тэарэтычнымі звесткамі па прамоўніцкім мастацтве, дэманструе ўзорныя тэксты вусных выказванняў, але яна ж і звяртаецца з пытаннямі, заклікае

выканаць пэўныя заданні, неабходныя для маўленчага ўдасканалення асобы. А каб не заблукалі ў складаных лабірынтах краіны Красамоўства, Вам на дапамогу прыйдуць такія рубрыкі, як **Factum**: З гісторыі аратарскага майстэрства; **Nota bene**: Трэба запомніць!; **Ad notam**: Да ведама, для занатоўкі.

І напрыканцы нашай сустрэчы мы правядзём конкурс аратараў. Жадаем удзельнікам поспеху!

Summa cum pietate, што на мове вечнай латыні значыць:

З вялікай павагай да Вас, аўтары.

УВОДЗИНЫ У ХРАМЕ СЛОВА, або ЯГО ТАЯМНІЧАСЦЬ... ЖЫВОЕ СЛОВА

*Слова інакшым не можа быць.
Жывое слова — увасабленне лю-
бові жывой, жывога сумлення.
Калі яно робіцца нежывым,
тады нічога не выкажаш ім.*

А. Вярцінскі

Слова — вялікая вынаходка чалавецтва. І слова мае такую моц, пра якую мы нават не здагадаемся. Як спраядліва адзначыў наш паэт Анатоль Грачанікаў: «*Слова лечыць і калечыць...*» Рускі паэт М. Гумілёў пра сілу слова скажа так: «*Солнце останавливали словом, словом разрушали города*».

Вусныя зносіны карэнным чынам адрозніваюцца ад пісьмовых. Англійскі драматург Бернард Шоу дакладна заўважыў, што «*ёсць пяцьдзесят спосабаў сказаць слова “так” і пяцьсот спосабаў сказаць слова “не”, а для таго каб напісаць гэтыя словы, ёсць толькі адзін спосаб*».

Для вуснага маўлення характэрна: жывое выразнае слова, імправізаванасць, непасрэднасць зносін аратара (моўцы, выступальніка, прамоўцы) з аўдыторыяй (слухачамі, суразмоўцамі, камунікантамі).

Аб адрозненні жывога вуснага слова і мастацкага слова яскрава гаворыць наступная цытата: «*Мастацкае маўленне — і вершаванае, і праявічнае — гэта сапраўды ўжо нешта іншае, чым проста чалавечае маўленне, бо ў “натуральным” маўленні няма і не можа быць такой сіметрычнай, чаканай,*

завершанай пабудовы. Мастацкае маўленне адрозніваецца ад маўлення гэтак жа, як, напрыклад, прадуманыя, вывераныя рытмічныя жэсты акцёраў адрозніваюцца ад звычайных чалавечых рухаў» (В. Кожынаў).

Пры напісанні мастацкіх твораў іх аўтары абдумваюць кожнае слова, будову і гучанне кожнай фразы. Аб такім ідэальным «адзіна магчымым парадку адзіна магчымых слоў» (Л. Талстой) у вобразнай форме напісана ў аповесці Івана Навуменкі «Замець жаўталісця»: «*Не на сваім месцы слова ў казе — і ад усяго сказа патыхае фальшам. У матэматыцы ад перастаноўкі складаемых сума не мяняецца, у літаратуры мяняецца*».

Вядома, напрыклад, як даражыў Леў Талстой кожным словам у сваіх творах. Будучы яшчэ амаль нікому не вядомым пісьменнікам-пачаткоўцам, Л. Талстой, адпраўляючы ў часопіс сваё апавяданне «Набег», прасіў рэдактара, каб той, калі захоча надрукаваць твор, не выпускаў, не дадаваў, а галоўнае, не замяняў у ім нічога. Можна прывесці і такі прыклад: Уладзімір Караткевіч на рэдактарскія заўвагі да свайго рамана «Каласы пад сярпом тваім» безапеляцыйна заявіў: «*І коскі з месца не зрушу*».

А выказванне пісьменніка Л. В. Лагіна, аўтара вядомай аповесці «Стары Хатабыч», цікавае нам не толькі як аповед аб пакутах творчасці, але і як напамін аб неабходнасці ўважлівых і ўдумлівых адносін да працы пісьменніка: «*Наўрад ці задумваліся мае юныя чытачы, колькі сіл траціць пісьменнік на адну старонку кнігі, якую пры самым уважлівым чытанні можна прачытаць за дзве мінуты. Сама меней дзень напружанай працы! Сядзіш, мучышся, пішаеш і закрэсліваеш, пакуль не знойдзеш тое самае адзінае, самае пераканальнае і правільнае слова. А потым які-небудзь чытач у спешыцы, у пагоні за сюжэтам і не зверне ўвагі на гэту народжаную ў цяжкай працы думку і сам сябе тым самым абкрадзе*».

«Пошукі дакладнага, таго адзіна-адзінюсенькага слова — цяжкія, пакутлівыя, — пісаў Б. Сачанка ў аповесці «Не на той вуліцы». — У слове ж не толькі сэнс, у ім і колер, і гук; слова жывапісе, нясе думку і музыку; слова — расхалоджвае і натхняе; яно — забаўка і зброя».

Як бачыш, юны дружа, вышэйзгаданыя прыклады красамоўна сведчаць аб тым, як пісьменнікі шукаюць і нарэшце знаходзяць самае неабходнае, адзіна магчымае слова ці выраз для пэўнай маўленчай сітуацыі, на якія творчыя «пакуты слова» яны сябе асуджаюць.

Ці здольныя Вы на такія «пакуты творчасці»? Ці гатовыя Вы павучыцца майстэрству вуснага слова? Спазнаць «навуку» стварэння ўласных выказванняў і прадэманстраваць плён гэтай працы?

Калі Вы тройчы адказалі на нашыя пытанні «так», то паслухайце адну *прытчу*.

Вязуць тры чалавекі цяжкое каменне.

— Што вы робіце? — пытаюцца ў іх.

— Валаку гэтыя праклятыя камяні, — злосна выказаўся першы.

— На хлеб сабе зарабляю, — стомлена прамовіў другі.

— А я хачу пабудаваць храм, — так адказаў трэці, і твар яго асвятліўся.

Пазнаёмцеся з нашымі матэрыяламі, выканайце заданні і практыкаванні, а пасля *адкажыце*, чым быў для Вас гэты час: цяжкай працай, якая пакінула толькі стому, альбо Вы працавалі дзеля адзнакі, пахвалы? А можа Вы будавалі храм?

Нам здаецца, што мы разам, цаглінку да цаглінкі складаючы, будзем узводзіць сцены велічнага храма СЛОВА, падмуркам да якога стануць Вашыя выказванні.

Раздел I. ШТО СКАЗАЦЬ? або «ВЫНАХОДНІЦТВА ДУМАК»

Прамова павінна квітнець і разгортацца толькі на падставе поўнага ведання яе прадмета.

Цыцэрон

Публічная (ад лац. *publicus* — грамадскі) **прамова** — гэта вуснае выступленне перад слухачамі з мэтай растлумачыць, даказаць што-небудзь, пераканаць у важнасці і неабходнасці якіх-небудзь дзеянняў, аказваючы жывым словам адпаведнае ўздзеянне на свядомасць, розум і пачуцці аўдыторыі.

Працэс падрыхтоўкі да будучага выступлення пачынаецца з вырашэння моўцам праблемы: *што* сказаць?

Sic! (Так!) Варта прыгадаць «рытарычнае крэда», асноўную рэкамендацыю, якую даваў маладым аратарам Катон: «*Rem tene, verba sequentur*»: «*Ведай справу, словы прыйдуць*». Марк Порцый Катон Старэйшы (243—149 гг. да н. э.) — адзін з найбуйнейшых старажытнарымскіх аратараў.

Такім чынам, *inventio* — «вынаходніцтва думак» — першая прыступка ў падрыхтоўцы звязнага выказвання і складаецца з некалькіх этапаў:

- 1) *стратэгічны*, на якім выспявае задума выказвання;
- 2) *тактычны*, на якім ажыццяўляецца падбор канкрэтнага матэрыялу.

На I этапе працы над зместам прамовы адбываецца:

- выбар тэмы (калі ў выступоўцы ёсць такая магчымасць);
- вызначэнне асноўнай ідэі выказвання і асэнсаванне мэтай установаўкі прамовы;

- фармуляванне назвы прамовы;
- прадумванне яе папярэдняга плана.

Тэма (ад гр. *thema*) — прадмет апісання, адлюстравання, даследавання, размовы (напрыклад, тэма рамана, тэма даклада, тэма вуснага выказвання).

Такім чынам, тэма — гэта тое, пра што Вы будзеце гаварыць слухачам.

Тэма для выступлення або прапануецца аратару звонку, або выбіраецца ім самастойна. Пры магчымасці выбару тэмы выказвання неабходна кіравацца такімі крытэрыямі, як:

- адпаведнасць інтарэсам і ведам самога прамоўцы;
- адпаведнасць агульным і/або групавым інтарэсам аўдыторыі;

- актуальнасць, надзённасць і навізна тэмы;
- дыскусійнасць, праблемнасць.

Прыслухайцеся да парад вядомага аратара і палітычнага дзеяча Уінстана Чэрчыля: *«Прамова павінна быць падобнай да спадніцы жанчыны: дастаткова доўгай, каб ахапіць тэму, — і дастаткова кароткай, каб быць цікавай».*

Назва — абазначэнне словам прадмета, з’явы, паняцця і пад.

Назва прамовы — ключ да яе ўспрымання.

Памятка № 1

Асноўныя патрабаванні да назвы прамовы

1. Назва не павінна быць шматслоўнай.

Для праверкі ўдаласці назвы прамовы выкарыстаць прыём мінімізацыі, «шкілетавання»: кожнае слова назвы правяраюць на магчымасць выкідвання.

2. Фармулёўка назвы павінна быць зразумелай слухачу. *«Кожны чуе толькі тое, што ён разумее»* (Гётэ).

3. Назва не павінна быць двухсэнсоўнай.

4. Для канкрэтызацыі агульнай фармулёўкі назвы можна звярнуцца да падзагалоўка. Да прыкладу, *«Вялікі сын зямлі беларускай, або За што я люблю Францыска Скарыну»*, *«Незабыўны свет маленства»* (дзеці ў *«Новай зямлі» Якуба Коласа*).

5. У розных па жанры прамовах выкарыстоўваюцца словы з перавагай інфармацыйнай альбо рэкламнай функцыі.

«Рэкламная» назва служыць яркім сігналам для прыцягнення ўвагі і цікавасці аўдыторыі. Да прыкладу, «*Якому богу маліўся Якуб Колас?*»; «*Каханне ўзвышае вялікія душы*» (інтымная лірыка М. Багдановіча).

Памятка № 2

Прыёмы надання назве рэкламнага, інтрыгуючага характару:

вобразны пачатак («*Біблія — дзівосная рака!*»; «*Адысея Алеся Гаруна*»; «*Еўфрасіння — незвычайная кветка райскага саду*»; «*Кастусь Каліноўскі — рыцар свабоды*»);

пастаноўка пытання («*Скарына. Францыск ці Францішак?*»; «*Хто ж мы — тутэйшыя ці беларусы?*»);

прыцягненне фразеалагізма, цытаты: «*Сярод сваіх і чужакоў яна мне ласкай матчынай*»; «*Зямля — аснова ўсёй Айчыне*»; «*Ты, мой брат, каго зваць Беларусам...*»;

рыфмоўка, што садзейнічае асабліва трываламу запамінанню прыдуманай назвы («*Кветкі — сонцавы дзеткі*», «*Жыць — Радзіме служыць*»);

выкарыстанне гэтак званай «інтрыгуючай» лексікі і фразеалогіі (словы і выразы тыпу *загадка, тайны, парадоксы, сакрэты, метамарфозы, падарожжа ў...*, *вандроўкі па...*, да прыкладу: *Загадкі* прозы і *таямніцы* паэзіі; *Сакрэты* мастацтва слова; *Вандроўкі па літаратурных лабірынтах*).

Каб дасягнуць поспеху ў прамоўніцкім майстэрстве, неабходна добра ўсведамляць аратару мэту будучага выступлення.

Мэта (лац. *meta*) — тое, да чаго імкнуща людзі і што хочучь ажыццявіць.

Мэта прамовы — уяўленне пра пажаданую рэакцыю слухачоў, дасягненню якой падпарадкавана ўся праца аратара над выказваннем.

Старажытнарымскі філосаф Сенека заўважаў: «*Калі чалавек не ведае, да якой прыстані ён бярэ курс, ніводны вецер не будзе для яго спадарожным*».

ПЛАН

План (лац. *planum* — плоскасць) — пэўны парадак, паслядоўнасць чаго-небудзь (напрыклад, план урока, план прамовы); размяшчэнне чаго-небудзь у перспектыве.

Будзе карысным нагадаць словы Максіма Горкага: «*Перш чым пачынаць пісаць, я задаю сабе тры пытанні: што я хачу напісаць, як напісаць і для чаго напісаць?*» Пры падрыхтоўцы выступлення неабходна адказаць на першае пытанне: што сказаць?

План дазваляе лагічна і паслядоўна выкласці думкі, пазбегнуць паўтораў, выпадковых адхіленняў ад тэмы, пропускаяў. У плане ўтрымліваюцца асноўныя пункты выказвання.

Так, пасля выбару тэмы выступлення рэкамендуецца склаці *панярэдні план* (схему) выказвання. Узнікае ў свядомасці арагара яшчэ да спецыяльнага пошуку інфармацыі.

Пасля таго як вывучана літаратура, прадумана тэма, сабраны фактычны матэрыял, складаецца *працоўны план*. Па сутнасці, гэта фіксацыя руху думак, іх фарміравання. Працоўны план можа быць больш і менш разгорнуты, просты і складаны (мець пункты і падпункты), называюцца і пыталны. Значнае месца ў падрыхтоўцы выказвання адводзіцца *тэзіснаму плану*, які змяшчае асноўныя думкі разважання (тэзісы).

Напрыклад, *план вуснага выказвання* на тэму «Француск Скарына — выдатны прадстаўнік беларускай культуры эпохі Адраджэння» можа выглядаць наступным чынам:

1. Кароткая характарыстыка эпохі Адраджэння.
2. Біяграфія Ф. Скарыны.
3. Выдавецка-асветніцкая дзейнасць Ф. Скарыны.
4. Асаблівасці выданняў Ф. Скарыны:
 - а) пераклад кніг Бібліі на зразумелую большасці насельніцтва старабеларускую мову;
 - б) тэхнічная дасканаласць, мастацкасць апрацоўкі выданняў;
 - в) ілюстрацыі як сродак раскрыцця ў мастацкіх вобразах зместу кнігі;
 - г) прадмовы і пасляслоўі.

5. Значэнне дзейнасці Ф. Скарыны (дзейнасць яго паслядоўнікаў Сымона Буднага і Васіля Цяпінскага).

На II этапе падрыхтоўкі прамовы ажыццяўляецца падбор канкрэтнага матэрыялу.

Асноўныя крыніцы вынаходніцтва зместу вусных выказванняў

Інфармацыю можна запазычыць:

- а) з уласнага вопыту;
- б) з вопыту іншых людзей;
- в) з кніг, прэсы, радыё-, тэлеперадач;
- г) з інтэрнэт-рэсурсаў.

Асновы бібліяграфічнай з’яўістыкі (пошуку)

Спрадвеку эмблемай бібліяграфіі служыць залаты ключ, які адмыкае дзверы да ўсіх навук.

Бібліяграфія (ад грэч. *biblion* — кніга + -графія). 1. Навуковае, сістэматызаванае апісанне кніг і іншых выданняў, зробленае па якой-небудзь прыкмеце. 2. Спіс кніг і артыкулаў па якім-небудзь пытанні. 3. Аддзел у перыядычных выданнях, прысвечаны кароткаму агляду кніг, што выйшлі з друку.

Найважнейшай «скарбніцай» бібліяграфічнай інфармацыі з’яўляюцца **каталогі** (лац. *catalogus* — сістэматызаваны пералік якіх-небудзь аднародных прадметаў: кніг, карцін і інш.).

Выступоўца павінен умець карыстацца рознымі каталогамі (алфавітны, прадметны, сістэматычны), бібліяграфічнымі дапаможнікамі (у выглядзе картатэкі і электроннага каталога), спецыяльнымі бібліяграфічнымі выданнямі, даведачнай літаратурай і г. д.

«Не саромейцеся, калі спосабы падрыхтоўкі матэрыялу ў бібліятэцы і іншых месцах спачатку пакажуцца складанымі, — настаўляе вядомы тэарэтык красамоўства Поль Сопер пачынаючых арагараў. — Авалодаўшы імі, вы назбаўляецеся ад вялікіх затрат часу і ад вялікага клопату. Калі засвоена, як карыстацца бібліятэкай, вы набылі самае важнае — даследчыцкія навыкі і нястомнае жаданне ведаць дасканала»

ўсё на цікавым для вас пытанні. Будзьце настойлівымі: факты, выяўленыя з найбольшай цяжкасцю, несумненна, самыя неабходныя для яснасці і пераканальнасці».

Калі адбор літаратуры (і іншага матэрыялу) завяршыўся і Вы знайшлі патрэбнае, трэба пераключыцца на новую працу — успрыманне і вывучэнне тэкстаў.

Чытаючы літаратуру, рабіце неабходныя выпіскі (статыстычныя даныя, факты, прыклады, цытаты).

Цытата (лац. *citatum*, ад *citare* — заклікаць) — даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту.

Цытаты з’яўляюцца важным сродкам, які дапамагае больш аргументавана і глыбока выказаць асноўную думку, але не паўтарае яе. Пры цытаванні неабходна захоўваць пачуццё меры і кіравацца наступнымі правіламі.

Правілы карэктнага і эфектыўнага цытавання

- У вусным выказванні нельга ўжываць празмерную колькасць вытрымак з якога-небудзь тэксту ці даволі вялікія ўрыўкі. У такім выпадку выказванне нагадвае награвашчанне чужых думак, назіранняў, злёгка падмацаваных асобнымі заўвагамі і даволі слабымі разважанымі аўтара вуснага выказвання. «*Варта больш бачыць самому, чым паўтараць чужыя словы*» (нямецкі пісьменнік Г. К. Ліхценберг). «*Нямногія аўтары мысляць самастойна*» (К. Гельвецый).

- Мноства цытат стамляе аўдыторыю: на слых бывае цяжка ўлавіць, што са сказанага належыць аўтару, а што тым, каго ён цытуе.

- Цытаты павінны быць дакладнымі і арганічна ўпісвацца ў змест вуснага выказвання.

- Перш за ўсё неабходна з выбраных для вуснага выказвання цытат адабраць найбольш цікавыя, змястоўныя, арыгінальныя або менш вядомыя.

- Пропуск слоў, сказаў, абзацаў пры цытаванні дапускаецца без скажэння цытуемага тэксту і на пісьме абазначаецца шматкроп’ем, а ў вусным маўленні — паўзай.

- Пры цытаванні кожная цытата павінна суправаджацца спасылкай на першакрыніцу.

• Пры непрамым цытаванні (пры пераказе, пры выкладзе думак іншых аўтараў сваімі словамі) неабходна быць максімальна дакладным і карэктным пры ацэнцы выказваемага, даючы адпаведныя спасылкі на першакрыніцу.

• Вопытныя аратары не проста ўводзяць у свой тэкст цытату, але і каментуюць чужое выказванне, даючы яму сваю ацэнку, а іншы раз і ўступаюць у палеміку з канкрэтнай (або выдуманай) асобай, чыя прамова цытуецца. Да прыкладу, цытата *«Лепш быць няшчасным, але відушчым, чымся шчаслівым ды сляпым...»* (Якуб Колас. З «Казак жыцця»). З вуснага выказвання: «Пазнаў і Якуб Колас характэрна і вартасць жыцця “цаной вялікага няшчасця”, пра што так хораша напісаў у працытаванай намі казцы».

• *«Вучонымі дурнямі»* называў цытатчыкаў Леў Талстой.

• *«Цытатам мінімум»* (з лацінскага).

Найважнейшай крыніцай сэнсавага ўзбагачэння аратарскага выступлення лічыцца **АФАРЫСТЫКА** — сукупнасць трапных, яскравых, лаканічных, часам дасціпных выказванняў, у якіх увасоблены значныя жыццёвыя назіранні і развагі. Да афарыстыкі адносяцца народныя выслоўі, прыказкі і прымаўкі, афарызмы, крылатыя словы, досціпы, парадоксы.

Афарызм (грэч. *aphorismos* — выказванне) — кароткае выразнае па форме і глыбокае па змесце выслоўе.

Афарызмы з’яўляюцца лаканічнымі цытатамі з твораў і выказванняў філосафаў, грамадскіх дзеячаў, пісьменнікаў, вучоных. Вось некалькі афарызмаў з твораў беларускіх пісьменнікаў: *«Лес не сякуць языкамі»* (Кандрат Крапіва), *«Людзьмі звацца!»* (Янка Купала), *«Не народ для ўрада, а ўрад для народа»* (К. Каліноўскі) і г. д. Афарызмы, як і прыказкі, і прымаўкі, выражаюць арыгінальную думку, вызначаюцца вобразнасцю, увасабляюць жыццёвы вопыт народа і заўсёды маюць абагульнены сэнс. *«Мова, слова, фразеалагізм, прыказка і прымаўка — гэта абагульненне, узвелічэнне, апафеоз, урачыстасць, трыумф чалавечай думкі, якія здаўна прыцягвалі да сябе ўвагу вучоных, усіх цікаўных»* (А. Аксамітаў).

Афарызмы не ствараюцца ў час размовы, а выкарыстоўваюцца як гатовыя з вядомым зместам і ў пэўнай форме.

Уключэнне ў выказванне афарызмаў у выглядзе прамога або ўскоснага цытавання ўяўляе сабой адзін з моцных *аргументаў* (лац. *argumentum* — факт, які прыводзіцца для па-

цвярджэння, абгрунтавання чаго-небудзь; доказ, довад) — «аргумент да аўтарытэту».

«Якое багацце мудрасці і дабрыні пранізлівай рассыпана па кнігах усіх народаў і часоў і забыта, ігнаруецца намі», — зазначыў некалі Леў Мікалаевіч Талстой. Гэта цалкам адносіцца і да кніг Канстанціна Міхайлавіча Міцкевіча, сам псеўданім якога — Якуб Колас — афарыстычны і вобразны. Добрага слова заслугоўвае Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі, даўшы ўзор руплівасці ў гэтай галіне. Выслоўі Пушкіна, Крылова, Грыбаедава, афарызмы мудрых з мудрэйшых сталі неад’емнай часткай культуры адукаванага чалавека. На аднаго з герояў трылогіі «На ростанях», сябра Андрэя Лабановіча, Андрэя Тукалу часам, піша Колас, *«напывала афарызмавая хваля».* Нарэшце, Гарнак у п’есе «Забастоўшчыкі» дае і азначэнне афарызма — *«гэта разумна выказаная думка, якая жыла ў галаве філосафа, а цяпер будзе вісець на кручку мудрасці».*

Знаёмства з выслоўямі выдатных пісьменнікаў, філосафаў, публіцыстаў — гэта адзін з найкарацейшых шляхоў і выніковых спосабаў дасягнуць трапнасці і лаканізму ў сваіх выказваннях, адшліфанасці іх формы, глыбіні зместу, даканаласці жывога слова.

Калі Вы па-сапраўднаму хочаце стаць майстрам вусных выказванняў, палемікі — вельмі ахвотна, шырока, плённа выкарыстоўвайце гэты творчы набытак вякоў. Прапануем Вам

Наступныя зборнікі афарыстыкі:

1. Афоризмы мыслителей XIX в. — СПб., 1999.
2. Боярина, Е. Л. 2000 русских и 2000 белорусских идиом, фразеологизмов и устойчивых словосочетаний (Словарь с пояснениями и примерами использования) / Е. Л. Боярина, В. Н. Сивчиков. — Минск, 2006.
3. Булыка, А. М. 3 моў далёкіх і блізкіх / А. М. Булыка. — Мінск, 1986.
4. Витражи мудрости. — Минск, 1987.
5. В мире мудрых мыслей. — М., 1962.
6. Всё от женщины на свете: Крылатые слова всех времён и народов. — М., 1996.

7. Ильин, Е. Н. Из блокнота словесника / Е. Н. Ильин. — СПб., 1994.
8. Леванюк, А. Час, жыццё, людзі: зборнік беларускіх літаратурных афарызмаў / А. Леванюк. — Брэст, 2001.
9. Лец, Е. Непричесанные мысли / Е. Лец. — М., 1978.
10. Міхневіч, А. Я. Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца: выбраныя выслоўі народнага песняра / А. Я. Міхневіч. — Мінск, 2001.
11. Мудрость древних: самоучитель для эрудитов. — Минск, 1997.
12. Симфония разума. — М., 1980.
13. Сладость мудрых речей: Античная афористика. — Минск, 1993.
14. Слово о книге. — М., 1984.
15. Энциклопедия новейших афоризмов XX в. — Минск, 1999.
16. Юрчанка, Г. Ф. Народнае мудраслоўе / Г. Ф. Юрчанка. — Мінск, 2002.
17. Янкоўскі, Ф. М. Крылатыя словы і афарызмы / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск, 1960.
18. Proverbia et dicta. Шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / пад. рэд. Н. А. Ганчаровай. — Мінск, 1993.
- і інш.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Параўнайце варыянты тэм для вуснага выказвання. Якія з іх найхутчэй зацікавяць слухачоў і чаму?

I. а) *Ф. Багушэвіч — публіцыст*; б) *«Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!»* II. а) *Багушэвіч — абаронца правоў прыгнечанага беларускага сялянства*; б) *«На ўсю Беларусь мільён пракурораў і толькі адзін, толькі ён адвакат»*. III. а) *Карціны прыроды ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля»*; б) *«Мой родны кут, як ты мне мілы!»* IV. а) *Народ і Радзіма ў лірыцы М. Багдановіча*; б) *«Беларусь, твой народ дачакаецца залацістага, яснага дня»*.

2. Прыдумайце некалькі назваў да магчымых выступленняў на занятках па беларускай літаратуры, абмяркуйце іх

з аднакласнікамі. Праверце, ці зацікавіла іх назва Вашага будучага выступлення.

3. Прыдумайце 2—3 прыклады інтрыгуючых назваў для выступленняў на любую філалагічную тэму і прыміце ўдзел у конкурсе «рэкламных» назваў сярод сваіх аднакласнікаў.

4. Вызначце, на якую тэму складзены ніжэйпрыведзены рэкамендацыйны спіс літаратуры.

Багдановіч, І. Янка Купала і рамантызм / І. Багдановіч. — Мінск, 1989.

Васючэнка, П. Драматургічная спадчына Янкі Купалы / П. Васючэнка. — Мінск, 1994.

Васючэнка, П. Іграем «Тутэйшых» / П. Васючэнка // Нёман. — 1999. — № 9.

Гніламёдаў, У. Янка Купала. Новы погляд / У. Гніламёдаў. — Мінск, 1995.

Дзяшкевіч, М. Ад вытокаў радаводных / М. Дзяшкевіч. — Мінск, 1991.

Коваль, У. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы / У. Коваль. — Гомель, 1995.

Колас, Г. Карані міфаў: Жыццё і творчасць Янкі Купалы / Г. Колас. — Мінск, 1998.

Конан, У. Прарок нацыянальнага адраджэння / У. Конан // Польшча. — 2002. — № 7.

Максімовіч, В. Праблема аўтарскай пазіцыі ў драме Я. Купалы «Раскіданае гняздо» / В. Максімовіч // Роднае слова. — 2003. — № 3.

Навуменка, І. Янка Купала / І. Навуменка. — Мінск, 1980.

Пуцявінамі Янкі Купалы. — Мінск, 1981.

Рагойша, В. Напісана рукой Купалы / В. Рагойша. — Мінск, 1981.

Янка Купала. Энцыклапедычны даведнік. — Мінск, 1986.

Ярош, М. Пясняр роднай зямлі: Жыццё і творчасць Янкі Купалы / М. Ярош. — Мінск, 2003.

5. Размясціце рэкамендацыйны спіс, прытрымліваючыся наступных патрабаванняў: а) храналагічнай паслядоўнасці; б) глыбіні ахопу праблемы.

6. Складзіце ўласны «Бібліяграфічны спіс» па сваёй тэме выступлення.

7. Напішыце план (просты, складаны, тэзісны) уласнага выступлення, згодна з выбранай Вамі тэмай. Абмяркуйце Ваш план на занятках.

8. Прачытайце выказванні вядомых дзеячаў літаратуры і культуры. Вызначце, аб чым гаворыцца ў кожнай цытаце, і выкажыце Вашыя адносіны да сказанага. Падрыхтуйце невялікае вуснае выказванне, уключыўшы ў яго адну з цытат.

«Ад нараджэння звяры, што ў чашчобах блукаюць, — ведаюць ямы свае. Птушкі, наветра свідруючы, — гнёзды свае не губляюць. Рыбы ў морах бурлівых — чуюць свой вір без памылкі. Пчолы і іншая жывёнасць — вулі бароняць заўжды. Гэтак і людзі: дзе нарадзіла іх маці, на ічасце ўскаرمىўшы, — ласку да месца таго берагуць заўсягды!» (Ф. Скарына).

«Нідзе ніколі раней я не чытаў такога аб нашай мове. Такога ічырага, даверлівага і балючага слова. Ажно страшнаватага ў сваёй праўдзе: “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!..” Я ніколі не задумваўся, што некаму наша мова можа не падабацца, што нехта можа яе лічыць горшай за іншыя і што нехта збіраецца яе пакінуць, адрачыся. Я гаварыў ёю ад нараджэння і штодзённа гэтак жа натуральна, як дыхаў. І акружала мяне ўсюды толькі яна: і дома, і ў школе, і на вуліцы. А вось жа аказваецца! Не пакідайце, каб не памерлі! Як чалавек перад смерцю спачатку перастае гаварыць, так і ўвесь народ, — страціўшы мову, памірае...» (Н. Гілевіч).

«Але і сярод пазнейшых за яго нашых пісьменнікаў — калі і ёсць колькі іменняў дужэйшых за Багушэвіча па здольнасці чыста пяснярскай, дык роўных яму па нацыянальна-сацыяльнай самабытнасці пакуль што не з’явілася, і ўсе ідуць па тору, дзе яго след быў першы і найдужэйшы» (М. Гарэцкі).

«Францішак Багушэвіч быў такім чалавекам, які нарадзіўся так, што яго “эпоха” ніколі не надыдзе» (У. Содаль).

«Нялёгая справа сказаць новае, цікавае слова пра такога вядомага чалавека, як Кандрат Крапіва. Што праўда — то

праўда. Нялёгка, нават сёння, калі шмат што змянілася, калі ёсць магчымасць на многае паглядзець з адлегласці часу, маштабы здзейсненага ім запрашаюць да роздуму над старонкамі яго твораў, светам ідэй і вобразаў» (А. Макаёнак «Маналог пра Крапіву»).

«Жывеш не вечна, чалавек, / Перажыві ж у момант век! ... / Жыві і цэльнасці шукай, / Аб шыраце духоўнай дбай» (М. Багдановіч).

«Калі ў двух чалавек ёсць па адным яблыку і яны абмяняюцца імі, то ў іх зноў будзе па адным яблыку. Але калі ў двух чалавек ёсць па адной ідэі і яны абмяняюцца імі, у кожнага будзе ўжо па дзве ідэі (Б. Шоу).

«Відовішча жыцця выдатнага чалавека ёсць заўсёды цудоўнае відовішча: яно ўзвышае душу... узбуджае дзейнасць» (В. Р. Бялінскі).

9. Як вы разумееце сэнс выказванняў Сакрата: «Выкажыся, каб я цябе ўбачыў!»; «Я ем, каб жыць, а астатнія жывуць, каб есці»; «Пазнай самога сябе»?

Раздзел II. ДЗЕ СКАЗАЦЬ? або «РАЗМЯШЧЭННЕ ДУМАК»

Кожная прамова павінна нагадваць жывую істоту: у яе таксама павінна быць цела з галавой і з нагамі, прычым тулава і канечнасці павінны падыходзіць адно аднаму і адпавядаць цэламу.

Платон

Sic! Так у вобразнай афарыстычнай форме Платон (427—347 гг. да н. э., вялікі грэчаскі філосаф, вучань Сакрата) сфармуляваў закон суадносін розных кампазіцыйных частак публічнай прамовы.

Кампазіцыя (лац. *compositio* — складанне, спалучэнне) — будова, суадносіны і ўзаемнае размеркаванне асобных частак, элементаў. Як Вам вядома, сфера ўжывання паняцця даволі шырокая — мастацкая літаратура, жывапіс, музыка, архітэктура і etc. (г. д.). Не з’яўляецца выключэннем і аратарскае майстэрства.

Кампазіцыя прамовы — дзяленне матэрыялу на часткі, размяшчэнне гэтых частак, стварэнне належных суадносін, прапорцый паміж часткамі прамовы, а таксама паміж прамовай і кожнай з яе частак, паслядоўнасць іх размяшчэння.

Такім чынам, на якія кампазіцыйныя блокі дзеліцца матэрыял выказвання?

Універсальная кампазіцыйная схема-трыяда:

уступ

асноўная частка

заклучэнне

Наяўнасць названых трох частак, хаця б у эскізнай форме, можна выявіць у складзе абсалютнай большасці выступленняў, нават самых кароткіх.

Factum: 3 гісторыі аратарскага майстэрства

Марк Тулій Цыцэрон (106—43 гг. да н. э.) — старажытнарымскі палітычны дзеяч, пісьменнік, прамоўца, чыё імя стала хадзячай мянушкай, і ў далейшым усіх красамоўных людзей пачалі называць «Цыцэронамі». Наогул, імя Цыцэрона лічыцца імем ужо не чалавека, а самога красамоўства. Аднак у бліскачай кар’еры Цыцэрона-аратара ёсць месца і для самай кароткай пахвальнай прамовы, з якой ён выступіў у сенаце. Прамоўца бярэ слова, каб аддзячыць Цэзару. І вось што ён сказаў:

«Доўга я захоўваў маўкліваць... Але не з-за страху. Перашкаджаў боль за сябра. Пакуль існуе спагада, няма месца паклёпам. Ісціна заўжды трыумфуе».

Рэкорд па лаканічнасці прамовы належыць Генрыху IV Навара (1553—1610, кароль Францыі):

«Салдаты! Я ваш кароль. Вы французы. Вось непрыяцель. Нападзём!»

Агульныя правілы пабудовы выступлення

Першае правіла — правіла «залатога сячэння» (назва правіла ўжыта ў пераносным сэнсе і выкарыстана ў значэнні «найлепшы»). Такое тэрміналагічнае найменне было дадзена слынным геніем Адраджэння Леанарда да Вінчы, аднак сутнасць правіла вядома яшчэ з часоў антычнасці. У дачыненні да аратарскага выступлення фармулёўка правіла гучыць так: уступ і заключэнне прамовы (яе кампазіцыйнае абрамленне) па аб’ёме сумарна не павінны перавышаць $\frac{1}{3}$ усяго выступлення.

Уступ — заключэнне — $\frac{1}{3}$ выступлення

Прымяненне правіла — пытанне найпрасцейшай арыфметыкі.

Да прыкладу, уявіце наступную сітуацыю. Вам трэба выступіць на школьнай навуковай канферэнцыі з дакладам аб

любiмым пiсьменнiку. Якi, згодна рытарычным уяўленням, максiмальны сумарны час уступу i заключэння даклада, рэгламент якога — 15 хвiлін?

Другое правiла — «правiла рамкi», або «закон краю» («эфект мяжы»). Засноўваецца на асаблiвасцях успрымання i памяцi i ў дачыненнi да аратарскай прамовы зводзiцца да наступнага: пачатак i канец любога iнфармацыйнага рада запамiнаецца ярчэй за сярэдзiну.

Мастацтва аратара — гэта палёт. У яго ёсць узлёт i пасадка — уступ i заключэнне. У сярэдзiне могуць быць паветраныя ямы. Але, як у палёце, поспех залежыць ад плаўнага паступовага ўзлёту i мяккай пасады.

Такiм чынам, падрыхтоўка кампазiцыйнага абрамлення (уступу i заключэння) патрабуе асаблiвай увагi i стараннасцi.

Factum: 3 гiсторыi аратарскага майстэрства

У тэорыi i практыцы аратарскага мастацтва на адзначаную акалiчнасць звярталася ўвага здаўна. Невыпадкова ў чарнавіках Дэмасфена (384—322 г. да н. э.; прызнаны «дасканалым аратарам» старажытнасцi; словы Цыцэрона «*Poetae nascuntur, oratores fiunt*»: «*Паэтамі нараджаюцца — аратарамi становяцца*») маюць непасрэднае дачыненне да асобы старажытнагрэчаскага аратара пасля яго вымушанага самазагубства адшукалася каля 50 варыянтаў магчымых уступаў да аратарскiх выступленняў на розныя тэмы. Прамое ўказанне на «закон краю» знаходзiм у «бацькi расійскага красамоўства» М. В. Ламаносава (1711—1765). Разам з тым у лiтаратуры па агульнай псiхалогii дадзеная заканамернасць носiць iмя нямецкага вучонага XIX ст. Германа Эбiнгаўза i ўзгадваецца як «закон Эбiнгаўза». Вопытным шляхам вучоным была пацверджана гэтая фундаментальная заканамернасць у засваеннi iнфармацый: *ярчэй урэзваюцца ў памяць пачатак i канец любога iнфармацыйнага рада.*

Задачы ўступу i заключэння, прыёмы iх канструявання.

Задачы ўступу — прыцягнуць увагу слухачоў; абудзiць iх цікавасць; заваяваць давер; наладзiць кантакт, г. зн. «забеспячэнне прыхiльнасцi» (тэрмiн Квiнцiліяна; знакаміты старажытнарымскi рытар, выкладчык рыторыкi, 36—100 г. н. э.); падрыхтаваць да ўспрымання асноўнай часткi выступлення.

Задачы заключэння — нагадаць галоўнае з прамовы, сфармуляваць выснову, узмацніць уражанне ад выступлення, заклікаць да дзеяння.

«Калекцыя» прыёмаў ва ўступе і заключэнні прамовы

	прывітанне і зварот да слухачоў (этыкетная формула);
	абвяшчэнне тэмы прамовы;
	пастаноўка асноўнай мэты прамовы;
у	падкрэсліванне значнасці тэмы прамовы (актуаль-
с	насць, навізна);
т	гісторыя ўзнікнення праблемы;
у	дэманстрацыя нагляднасці;
п	яскравы(я) прыклад(ы), як сюжэтны аповед (байка, прытча, анекдот);
	цытата (асабліва паэтычная і/або афарыстычная)
	і etc. (г. д.).

з	паўтарэнне асноўных палажэнняў;
а	фармуляванне высноў;
к	яскравая ілюстрацыя;
л	жартоўная заўвага;
ю	цытата (асабліва паэтычная і/або афарыстычная);
ч	пытанне або серыя пытанняў, якія падтрымліваюць
э	інтарэс;
н	заклік або парада;
н	акрэсліванне перспектывы далейшага вывучэння
е	тэмы;
	выказванне ўдзячнасці за ўвагу і etc. (г. д.).

Асноўныя разнастайнасці ўступаў і заключэнняў

Вылучаюць 3 віды ўступаў:

1. *Просты* (прамы, непасрэдны), або натуральны ўступ — гэта прамое ўключэнне слухача ў тэму.

2. *Ускосны* (штучны, апасродкаваны) — ажыццяўляецца псіхалагічная падрыхтоўка слухачоў да ўспрымання выступлення.

Існуе шэраг прыёмаў, характэрных для ўскоснага ўступу, — т. зв. «*зачапляльныя кручкі*» (тэрмін А. Ф. Коні (1844—1927) — вядомы рускі дзяржаўны і судовы дзеяч, бліскучы аратар), «*прынады для слыха*». *Sic!* Так, яскравы(я) прыклад(ы), у прыватнасці, сюжэтны аповед (байка, прытча, жыццёвая гісторыя і г. д.); гумарыстычная, сатырычная, іранічная заўвага, дарэчны анекдот; цытата (асабліва паэтычная і/або афарыстычная); пытанне або серыя пытанняў, якія падтрымліваюць інтарэс; дэманстрацыя нагляднасці і г. д.

3. *Нечаканы ўступ* (раптоўны, экспрэсіўны) — аратар пачынае рэзка і эмацыянальна, нечакана для аўдыторыі. Класічным прыкладам у гэтым сэнсе лічыцца пачатак прамовы Цыцэрона супраць Каціліны — прамы, патрабавальны, гнеўны зварот, які, верагодна, прымусіў міжвольна скалануцца апошняга, хаця б у душы.

Прывядзём некалькі прыкладаў уступных фрагментаў выступленняў па адной тэме: «Жыццёвы і творчы шлях Ф. Багушэвіча».

1) «...Асмелюся маліць ваша правасхадзіцельства прыняць велікадушна і паблажліва маю ўсепакорлівейшую просьбу наступнага зместу. Прысяжны павераны п. Багушэвіч, тутэйшы ўраджэнец, хаця і не ведае мяне, але вядомы мне сваёй цяропліваасцю і сваёй спагадлівасцю выслухоўваць на роднай беларускай гаворцы тых, хто звяртаецца да яго дапамогі на конт абароны, таму... я, просьбіт, быў бы ўпаўнешчаслівы, калі б выбар выпаў на яго...» (заява селяніна Крэўскай вобласці Міхаіла Вольскага на імя старшыні Віленскага акруговага суда, 1892 г.).

На прапэнні выведзена рэзалюцыя ад 1 верасня: «Прасіць пр. пав. Багушэвіча напісаць тут жа, ці згодзен ён весці справу просьбіта па беднасці без чаргі». І далей надпіс рукой Багушэвіча: «Весці справу Вольскага бясплатна згодзен. Прысв. пав. Багушэвіч». І хто ведае, калі б мужыцкі заступнік не рабіў гэтых учынкаў, ці нарадзілася б у ягонага далёкага паслядоўніка прызнанне, адлітае ў радкі, мабыць,

самыя пранікнёныя ва ўсёй нашай Багушэвічыяне: «На ўсю Беларусь мільён пракурораў / І толькі адзін, толькі ён адвакат» (Рыгор Семашкевіч).

Такім чынам, адвакат па прафесіі, Францішак Багушэвіч і ў літаратуры стаў адвакатам — абаронцам правоў прыгнечанага беларускага сялянства.

2) Янка Брыль, калі набываў на магіле Францішка Багушэвіча, сказаў: «Радасна, дзіўна, што ён — не легенда, не гістарычнае штосьці, а чалавек, які зусім паблізу жыў, памёр і пахаваны тут вось, побач з маці і сястрой, на звычайных вясковых могілках, дзе на кожным помніку па некалькі пацешных памылак...

І другое пачуццё. І здзіўленне, і недаўменне, і пашана да таго, хто блізу сто гадоў таму назад упарта, як парастак паміж плітамі тратуара, пралез паміж дзвюма стыхіямі, рускай і польскай, насуперак усім, уключаючы і сваіх найбліжэйшых, пралез і вырас са сваім і зрэбным, і глыбока, па-народнаму, па-хлебнаму свежым беларускім словам. І славы не было, а толькі адчуванне абавязку.

Шчасце наша, відаць, у самой апантанасці».

Францішак Багушэвіч сам сябе назваў чалавекам, «які нарадзіўся не ў сваю эпоху». І гэта праўдзівая самаацэнка. Багушэвіч жыў у кантэксте нашае эпохі. Ён набліжаў наш дзень, нашу Беларускую Незалежнасць. «Так быць не можа, павінна быць інакш, і інакш быць не можа — толькі лепш», — гэта Багушэвічава думка сёння, як ніколі, актуальная.

3) Нарадзіўся Францішак Казіміравіч Багушэвіч 9 (21) сакавіка 1840 г. у фальварку Свіраны, непадалёку ад Вільні, у шляхецкай сям'і. У 1846 г. Багушэвічы пераехалі на Ашмяншчыну ў фальварак Кушляны. Жыццё не было ласкавым да Багушэвіча, як і да герояў яго паэтычных твораў. Праўда, ён змог атрымаць някепскую адукацыю, спачатку ў 4-класнай школе, дзе вучылі па-польску, потым у Віленскай рускай гімназіі, якую скончыў у 1861 г. Была спроба набыць і вышэйшую адукацыю. У 1861 г. ён паступае ў Пецярбургскі ўніверсітэт. Але, не прабывшы ў ім і трох месяцаў, пакінуў навучанне, матывуючы свой учынак станам здароўя, хоць прычыны былі

іншыя, у тым ліку і звязаныя з падрыхтоўкай паўстання 1863 г.

Багушэвіч вяртаецца на радзіму...

Па аналогіі з дыферэнцыяцыяй асноўных відаў уступаў да прамовы можна вылучыць **прамое і ўскоснае заключэнне**.

Прамае заключэнне — такое завяршэнне прамовы, якое непасрэдна вынікае з астатніх палажэнняў выступлення. *Ускоснае* — такое завяршэнне прамовы, якое валодае меншай залежнасцю, пэўнымі эфектам навізны ў адносінах да асноўнай часткі выступлення.

Праілюструем сказанае наступнымі прыкладамі.

Так, у заключэнні выступлення, прысвечанага творчасці Сімяона Полацкага, можна падкрэсліць, што творчая, педагогічная, асветніцкая дзейнасць пісьменніка падрыхтавала глебу і аказала значны ўплыў на фарміраванне новай літаратуры ўсходніх славян, тым самым суміруючы зместавы бок выступлення (**прамае заключэнне**).

Магчымы варыянт **ускоснага заключэння**.

...25 жніўня 1680 г. Маскву абляцела вестка пра ягоную смерць. Адных яна засмуціла, другіх усцешыла. Цяжка сказаць, каго было болей. Па заключэнні К. Тарасава, «Полацкі абагнаў расійскую рэчаіснасць на цэлае стагоддзе».

Развітаўся з гэтым светам Сімяон у яснай свядомасці, загадзя пакінуўшы заповіт, які сведчыць, што ў апошнія дні жыцця ён шмат думаў пра Беларусь. З пакінутых 700 рублёў срэбрам і 600 золатам сваю долю, згодна з заповітам, атрымалі беларускія манастыры ў Полацку, Віцебску, Воршы, Менску, Вільні і інш.

Выхаванец асветніка цар Фёдар загадаў скласці эпітафію і на «каменных таблицах вырезать, позлатить и устроить над гробом иеромонаха Симеона своею государскою казною, из Приказа каменных дел». Пісаў надмагільныя вершы Сільвестр Мядзведзеў, вядомы літаратар, вучань Сімяона Полацкага. Цар так шанаваў свайго настаўніка, што зацвердзіў толькі 15-ты варыянт эпітафіі, які высеклі над магілай у маскоўскім Заіконаспасаўскім манастыры.

*Муж благоверный. Церкви и царству потребный,
Проповедию слова народу полезный.
Симеон Петровский. От всех верных любимый,
За смиренномудрие преудивляемый...*

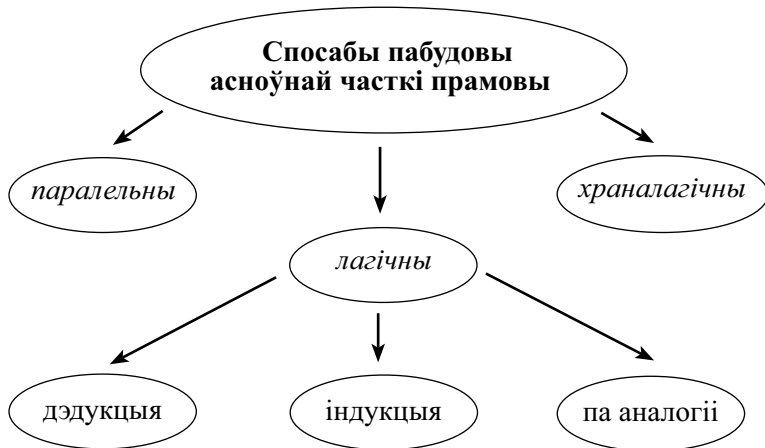
Ягоная магiла не захавалася, але ён стварыў сабе вечны помнік у людской памяці. Галоўнае ж багацце, што засталася нашчадкам, — літаратурная спадчына асветніка, паэта, прапаведніка. Казанні Сімяона склалі два зборнікі: «Обед душевный» і «Вечеря душевная». У кожным болей за паўтары тысячы старонак, на якіх — узоры высокага красамоўства, што прыводзяць на памяць «другога Залатавуста», Кірылу Тураўскага.

У другім выпадку дадзена разгорнутая і маляўнічая вобразная характарыстыка, у якой раскрываюцца новыя грані таленту пісьменніка, што стала магчымым дзякуючы наяўнасці ў структуры другога з відаў заключэння прамовы, дзе, акрамя ўласна заключэння, ёсць больш ці менш разгорнутая канцоўка.

Прыёмы, характэрныя для заканчэння прамовы разгляда-ліся намі вышэй.

Выклад матэрыялу ў **асноўнай частцы** выступлення можа арганізоўвацца рознымі спосабамі.

Прапануем Вашай увазе наступную схему:

Паралельны — асобныя пытанні выступлення практычна аўтаномныя (незалежныя) у сэнсавых адносінах. Найбольш тыповы спосаб. Да прыкладу, выступленне на пасяджэнні па пункце «Рознае», дзе закранаюцца не ўзаемазвязаныя паміж сабой падтэмы.

Храналагічны (гістарычны) — паміж асобнымі пытаннямі выступлення існуе ўпарадкаванасць па часовай сувязі. Па такой мадэлі будуюцца аповед біяграфіі вядомых асоб, характарыстыка гістарычнай эпохі і падзей. Храналагічны спосаб арганізацыі матэрыялу прадугледжвае не толькі *прамы* парадак падачы матэрыялу, але і *інверсійны* (адваротны).

Такім шляхам можна пайсці, напрыклад, пры падрыхтоўцы ўступных фрагментаў біяграфічных выступленняў. Неабавязкова пачынаць біяграфію з нараджэння пісьменніка. Можна і з дня смерці, ушанавання памяці мастака слова, з нейкага аднаго яркага выпадку з пісьменніцкага жыцця. Васіль Вітка пісаў: *«Каб спасцігнуць існасць тварца, / Не з пачатку чытайце — з канца»*.

Перад Вамі ўступны **фрагмент выказвання**, прысвечанага жыццю і творчасці Міхася Лынькова:

«23 верасня 1975 года ў Палац культуры прафсаюзаў ішлі і ішлі людзі: цывільныя, вайсковыя, у чорных кіцелях чыгуначнікаў, піянеры, студэнты, сувораўцы, вучоныя. Пастамент і труну ўкрывалі кветкі. Як мала мы дорым іх жывым і як шчодро прыносім нябожчыкам!

Жалобную цішыню парушыла шчымлівая музыка і пранізлівыя словы: “Настанет день, и с журавлиной стаей / Я поплыву в такой же сизой мгле, / Из-под небес по-птичьи окликаю / Всех вас, кого оставил на земле...”

Выконвалася апошняя просьба нябожчыка — іграць над труною яго любімую песню (песня “Жураўлі” на словы Р. Гамзатава).

І адразу ўспомніліся журботныя крыкі жураўлінага выраю, што прынёс нам у Каралішчавіцкі лес жалобную вестку — не стала Міхася Ціханавіча Лынькова.

Але ён вечна жыве ў натхнёных кнігах, у бязмежнай дабрыні, якую так шчодро дарыў людзям» (З матэрыялаў артыкула Сяргея Грахоўскага «Зажураныя жураўлі»).

Лагічны — сустракаецца ў разважаннях, дзе прасочваюцца прычынна-выніковыя сувязі паміж падтэмамі. Пры гэтым магчымы 2 варыянты разважання: *дэдуктыўны* (ад агульнага да прыватнага, арыстоцелеўская мадэль разважання; улюбёны метадад разважання ўсім Вам добра вядомага Шэрлака Холмса) і *індуктыўны* (ад прыватнага да агульнага, сакратаўская мадэль разважання), а таксама — *на аналогіі* (на аснове падабенства).

Найбольш тыповая для практыкі маўлення — *камбінаваная форма* падачы матэрыялу ў выказваннях.

Для актывізацыі ўвагі і інтарэсу слухачоў выкарыстоўваюцца такія «хітрыя» хады ў структурнай арганізацыі матэрыялу, як кампазіцыйная *інверсія* і *рэтаздацыя* — наўмыснае запавольванне аповеду, адтэрмінаванае паведамленне важных звестак (што характэрна для чарадзейных казак). Да прыкладу, часовае ўтойванне імя галоўнага героя маўлення, што інтрыгуе слухачоў:

«Даўно гэта было, калі чалавек толькі пачаў сеяць жыта. На шэрай, патрэсканай зямлі яно расло невялікае. Сумна было каласкам гайдацца пад ветрам на спякотным сонцы. Надыйшла ноч. Яна прынесла расу і прахалоду, напала каласкі расою. Выпрасталіся яны, паднялі галоўкі і ўбачылі ў небе мноства зорак. Залюбаваліся каласкі зоркамі. “Ідзіце да нас”, — наклікалі каласкі. І раптам зоркі пачалі падаць на зямлю. Раніцай яны сталі ярка-сінімі і разам з каласкамі ціха гайдаліся пад ветрам. Хутка зоркі гэтыя ператварыліся ў кветкі, і людзі пачалі называць іх васількамі.

Вось так на Беларусі з’явіліся васількі. Але слухаем казку далей.

Больш чым за сто гадоў таму назад пасяліўся ў жыцце адзін Васілёк. Быў ён нядужы, слабенькі, і аднойчы моцны вецер вырваў яго з карэннем і панёс далёка ад сваёй нівы, у чужы край. Засумаваў на Радзіме Васілёк, пытаў у вятроў, ці красуюць яшчэ каласкі на палях, прасіў сонца, каб часцей на Радзіму яго заглядала, цяплей зямельку сагрвала. А сам, трацячы апошнія сілы, сплятаў вяночак з красак, каласкоў і зорак, памяць аб сабе хацеў на Радзіму паслаць.

Прайшло шмат часу. Не стала Васілька, толькі вяночак застаўся. І хто дакранецца да яго, той становіцца моцным і дужым, а зоркі з вяночка асвятляюць яму шлях у цемры».

Няма на Беларусі такога чалавека, які б не трымаў у руках вяночак, сплецены Васільком. Жывучы далёка па-за межамі Беларусі, пазбаўлены яе моўнага, культурнага, бытавога асяроддзя, гэты Васілёк стаў выдатным беларускім паэтам.

Як вы ўжо здагадаліся, размова пойдзе аб... (Адказ: Максім Багдановіч).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

I

а) Пазнаёмцеся з варыянтамі ўступнага фрагмента біяграфічных выступленняў. Vide infra (глядзі ніжэй). Устаноўце від абодвух варыянтаў уступнага фрагмента вуснага выказвання.

б) Адзначце рытарычныя прыёмы, ужытыя ва ўступе.

в) Які з варыянтаў уступных фрагментаў біяграфічных выступленняў Вам больш падабаецца? Абгрунтуйце свой адказ.

г) Прапануйце свой варыянт пачатку прамовы па акрэсленай тэме: «Жышчэвы і творчы шлях М. Багдановіча».

Фрагмент № 1.

Усяго 25 свечак адпала на зямным бяседным сталe Максіма Багдановіча. Калі ў маі 1917 года пагасла апошняя, тоненькая і пахілая, побач не было ні сваякоў, ні сяброў, і выпадковыя людзі, якія паклалі ў камяністую крымскую зямлю высушанае туберкулёзам маладое цела, не здагадваліся нават, што хавалі аднаго з найвыдатнейшых беларускіх паэтаў, аднаго з самых любімых сыноў нацыі.

Якою ж «высокаю красою» трэба было валодаць, якую мець сілу, каб незадоўга да смерці ў сваім апошнім вершы так несамотна і светла напісаць пра зробленае ім для «краіны-браначкі», для свайго народа: «У краіне светлай, дзе я ўміраю, / У белым доме, ля сіняй бухты, / Я не самотны, я кнігу маю / З друкарні пана Марціна Кухты».

Лірычная спадчына М. Багдановіча — класічная, колькасць бяспрэчных шэдэўраў, асабліва паэтычных, — уну-

шальная. Яму было наканавана кароткае зямное жыццё і вечнасць у мастацкім слове. Сярод геніяў свету Максім Багдановіч — самы малады, па сутнасці, юны. Для параўнання прыгадаем узрост найвялікшых еўрапейскіх паэтаў, якія заўчасна памерлі. Адам Міцкевіч жыў 55 гадоў, Тарас Шаўчэнка — 47, Аляксандр Пушкін — 37, Міхаіл Лермантаў — 27. Такія творцы, відаць, дар Неба, Сусвету для грэшнай Зямлі, каб не звяліся на ёй святыя пачуцці ды высакародныя ўчынкі. У самім прозвішчы паэта БАГДАНОВІЧ прачытваецца: БОГАМ ДАДЗЕНЫ...

Фрагмент № 2.

Максіма чакалі ў сям'і Багдановічаў другім. Маці Марыя Апанасаўна марыла пра дзяўчынку — нарадзіўся хлопчык. Таму на некаторых фотаздымках мы можам бачыць Максіма ў сукеначцы. Можна было б і не надаваць гэтаму вялікай увагі, але маці сапраўды перадала свайму сыну натуру па-жаночку мяккую, вельмі уражлівую. Нездарма бацька пісаў пра яго: «Некрыўдлівы і мяккі, летуценны, з пшчотным, амаль жаночкім сэрцам». Толькі такое сэрца ўмела так шчыра кахаць. «Каханне — самая моцная з усіх страсцей, таму што яно адначасова завалодвае галавою, сэрцам і целам», — так сказаў вядомы французскі пісьменнік, публіцыст і філосаф Вальтэр...

II

а) Пазнаёмцесь з варыянтамі заключных фрагментаў біяграфічных выступленняў. Vide infra (глядзі ніжэй). Кваліфікуйце від паралельных заключэнняў да выступленняў на аднолькавую тэму.

б) Якія рытарычныя прыёмы былі ўжыты ў кожным з выпадкаў?

в) Укажыце, які з прыёмаў канструявання заключнай часткі аратарскай прамовы ў большай ступені прыцягальны. Матывуйце свой выбар.

г) Прапануйце свой варыянт заключнай часткі вуснага выказвання па акрэсленай тэме: «Жыццёвы і творчы шлях М. Багдановіча».

Фрагмент № 1.

Вясна 1917 года была апошняй у жыцці паэта.

25-га мая Багдановіча не стала. У апошнія дні, лежачы на ложку, правіў свае вершы, працаваў над складаннем беларускага буквара. З ім была і выдадзеная ў Вільні кніга яго вершаў «Вянок» — апошняя радасць паэта. У ёй ён сказаў пра ўсё самае важнае, самае дарагое, чым жыла яго душа, чым поўнілася набалелае сэрца. Аб ёй думкі і апошнія радкі: «У краіне светлай, дзе я ўміраю, / У белым доме, ля сінняй бухты, / Я не самотны, я кнігу маю / З друкарні пана Марціна Кухты».

Хавалі Максіма чужыя людзі, для якіх ён быў усяго толькі нейкім студэнтам. Пахаваны ў Ялце на Ауцкіх (цяпер Брацкіх) могілках.

Фрагмент № 2.

«...Калі прыйшла вестка аб яго смерці, такой цяжкай, у адзіноце, мы не маглі сабе дараваць зробленай памылкі, — піша Зоська Верас. — На што было выпраўляць яго, не парадзіўшыся з доктарам, не маючы пэўнасці, што гэта яму дапаможа. Смерць, на жаль, яго б не мінула, але няхай бы паміраў паміж нас, паміж сваіх, адданых яму шчыра прыяцеляў, у роднай старонцы. Ён жа гэтага хацеў...» Памёр Максім Багдановіч 25 (12 старога стылю) мая 1917 г. у Ялце. З ім не было ні родных, ні сяброў.

Фрагмент № 3.

«Будзь здароў, стары верабей. Маладому вераб'ю блага», — за некалькі дзён да смерці Максім Багдановіч напісаў у лісце да бацькі, праўда, чамусьці не адасланым. Сярод папер, што засталіся пасля нябожчыка, былі знойдзены матэрыялы для беларускага буквара, над якім ён, мабыць, працаваў у апошні час, і кніга, а на ёй кароткі, у адну строфу, верш, перадсмяротнае прызнанне, бадай, адзінае ў сваім родзе ва ўсёй сусветнай паэзіі: «У краіне светлай, дзе я ўміраю, / У белым доме, ля сінняй бухты, / Я не самотны, я кнігу маю / З друкарні пана Марціна Кухты».

Ш

а) Якія агульнакампазіцыйныя прыёмы выкарыстаны ў наступных пачатковых фрагментах біяграфічных выступленняў?

б) Ці змаглі Вы здагадацца, каму з пісьменнікаў была прысвечана кожная з прамоў?

Фрагмент № 1.

Іду нешырокай травяністай сцезжай, шукаючы месца вечнага прытулку паэта. Нарэшце спыняюся перад купкай высокіх кіпарысаў, дзе за жалезнай агароджай, пафарбаванай у чорны колер, відаць шэры помнік. Здалёку цяжка разабраць літары: яны такога ж колеру, як і камень. Толькі зблізу можна прачытаць: «хоць зернейкі засохшымі былі...»

Фрагмент № 2.

1920-я — пачатак 1950-х гадоў — гэта быў пракляты час жорсткага здушэння нацыянальнага руху не адных беларусаў. Здушэння, расцягнутага не на адно дзесяцігоддзе, аплочанага беларускім і суседнімі з ім народамі мільёнамі «няправых галгоф». Найчасцей безыменных, нібы ў эру першых хрысціян. На адну з іх мужна ўзышоў сын беларускай зямлі, шчодро надзелены ад прыроды талентам. Дзяржаўны дзеяч, адзін з ідэолагаў утварэння незалежнай Беларусі, выдатны пісьменнік, гісторык, публіцыст, філолаг, выдавец, перакладчык, бібліяграф... Несправядлівасць учыненага над ім раніць сэрца не толькі фактам нялюдска абарванага жыцця творцы (расстраляны бальшавікамі 23 студзеня 1938 года ў г. Саратаве — горадзе, дзе нарадзіўся і пахаваны Мікалай Чарнышэўскі), перад тым выкінутага з роднай зямлі (двойчы высылка ў глухія весі Сібіры), скалечанага ленінска-сталінскімі лозунгамі, — але і доўгім, несправядліва доўгім замоўчваннем ягонай «веры» — глыбокіх ведаў з гісторыі роднай Беларусі-Крывіі.

IV

Прачытайце тэксты. Які кампазіцыйны метада падачы матэрыялу ў асноўнай частцы выступлення, на Вашу думку, выкарыстаны ў дадзеных фрагментах.

Фрагмент № 1.

Сімвал беларускага прыкладнага мастацтва — слукія паясы. У XVIII ст. яны сталі неад’емнай часткай заможнага мужчынскага касцюма ва Усходняй Еўропе. Майстры маскоўскіх і нават французскіх фабрык імкнуліся пераймаць вопыт у знакамітых беларускіх ткачоў.

Пояс з даўніх часоў лічыўся сімвалам дабрабыту, засцерагальнікам, які прыносіў шчасце яго ўладальніку. Паясы

ўпрыгожваліся арнаментамі, асаблівымі сімваламі і малюнкамі. У гардэробе высокапастаўленых асоб — князёў, военачальнікаў — было мноства скураных і залатых паясоў, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

Шыкоўныя персідскія паясы ўвайшлі ў моду ў другой палове XVIII ст. У майстэрнях Персіі, Турцыі, Індыі гэтыя цудоўныя вырабы ткалі з шоўку, уплятаючы ў іх залатыя і срэбныя ніткі (400—800 грамаў каштоўнага металу ў адным поясе). Прывезеныя з Усходу паясы каштавалі вельмі дорага — 500 залатых дукатаў, на гэтыя грошы можна было купіць маёнтак з акружаючымі яго палямі і лясамі.

Нешматлікія шляхцічы маглі дазволіць сабе такую раскошу. Думка пабудаваць уласную шаўковую мануфактуру ўзнікла ў князя Міхаіла Казіміра Радзівіла (1702—1762), на мянушцы Рыбанька (так князь любіў звяртацца да людзей), гетману Вялікага княства Літоўскага, ардынату Нясвіжа. Ён не шкадаваў грошай, каб вывезці са Стамбула каштоўнае абсталяванне і запрасіць знакамітага турэцкага майстра Аванэса Маджаранца, армяніна на паходжанні, які пасля быў ахрышчаны Янам Маджарскім. Былі запрошаны і іншыя майстры з Турцыі, зроблены мясцовымі майстрамі некалькі копій заморскіх ткацкіх станкоў, накіраваны на вучобу на Украіну здольныя слуцкія мастакі.

Мануфактура («персіярня») была створана ў Нясвіжы, а затым перанесена ў Слуцк. Спачатку на слуцкай персіярні працавалі майстры з Турцыі і Персіі, але праз дзесяцігоддзе мясцовыя майстры цудоўна іх замянілі. Менавіта яны прынеслі ва ўсходнія ўзоры беларускія матывы: арнаменты ўпрыгожваліся незабудкамі, васількамі, хрызантэмамі, кляновымі і дубовымі лістамі.

Знакамітыя паясы выраблялі вельмі доўгімі (3—4 м) і шырокімі (30—50 см). У самых доўгіх і модных «літых» паясах адзін бок быў цалкам вытканы золатам. Сярэдняю частку ўпрыгожвалі каляровымі палоскамі або шыкоўным арнаментом з кветак. Па краях ішоў вузкі шлык, а на канцах, аздобленых махрой і карункамі, былі вытканы букеты або вазоны, акружэнасці з вышыванымі кветкамі, лістамі і галінкамі. Паясы маглі быць аднабаковымі, двухбаковымі або чатырохбаковымі. Апошнія лічыліся самымі каштоўнымі, паколькі такі

пояс апраналі на імяніны — чырвоным бокам, на афіцыйныя прыёмы — шэрым, на вяселлі — белым бокам, у гадзіны смутку — чорным. У вугле пояса ставілі спецыяльныя паметы, часам вельмі незвычайныя: «ME FECIT SLUCIAE» («Мяне зрабіў Слуцк»), а таксама «ВЪ ГРАДЕ СЛУЦК». У другой палове XVIII ст. геаметрычны арнамент на паясах, як таго патрабавала мода, быў злучаны з раслінным.

Персіярыя Караля Станіслава Радзівіла, сына Міхаіла Казіміра, вырабляла ў год 200 шаўковых паясоў коштам ад 5 да 50 дукатаў кожны, прычым заробак ткача складаў не больш за 4 дукаты ў месяц. «Слуцкія паясы» пачалі вырабляць у Нясвіжы, Варшаве, Кракаве, на маскоўскіх і французскіх фабрыках.

Слуцкая персіярыя праіснавала амаль сто гадоў. Затым ішляхецае адзенне адышло ў мінулае, а з ім выйшлі з моды і паясы. Апошнія майстэрні па вырабе слуцкіх паясоў былі зачынены ў еўрапейскіх краінах да сярэдзіны XIX ст. Затым паясы захаваліся як сямейныя рэліквіі, часта перадаваліся ў касцёлы і цэрквы, зрэдку нават расплаўляліся дзеля каштоўных металаў і, канешне, станавіліся прадметам калекцыяніравання. Самая багатая іх калекцыя знаходзілася ў Нясвіжы ў князёў Радзівілаў. Пасля рэвалюцыі яна была перададзена ў Беларускаю дзяржаўную галерэю, а ў Вялікую Айчынную вайну — бяследна страчана.

Фрагмент № 2.

Барока (італ. — дзіўны, вычварны) — вызначальны стыль у еўрапейскім мастацтве канца XVI — сярэдзіны XVIII ст. Узнік на аснове традыцый позняга Адраджэння і спалучаў у сабе рэнесансавыя і сярэдневяковыя традыцыі. Для беларускага барока характэрна цеснае ўзаемадзеянне ўсходніх і заходнееўрапейскіх культур, праваслаўнага і каталіцкага веравызнанняў. У архітэктуры барочныя формы найбольш выявіліся ў пампезных касцёлах і цэрквах, палацавых ансамблях і ратушах (Нясвіжскі касцёл езуітаў, Гальшанскі палац, Слоніўскі Андрэеўскі касцёл, уніяцкі манастыр у Барунах), пры будаўніцтве якіх выкарыстоўваліся творы выяўленчага і дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва. Мастацкія прыкметы барока няцяжка адшукаць у графіцы (геральдычныя кампазіцыі заблудаўскіх выданняў І. Фёдарова і П. Мсціслаў-

ца, тытульныя аркушы іўеўскіх, супрасльскіх выданняў), жы- ванісе (парадны шляхецікі партрэт), ткацтве (слуцкія паясы, карэліцкія габелены, шпалеры), а таксама вырабах са шкла, паліванай кераміцы, разьбе па дрэве. Барочнае мастацтва, у адрозненне ад рэнесансавага, было скіравана не да розуму, а да пачуццяў чалавека, яго эмоцый.

У літаратуры рысы барока найбольш выразна выявіліся ў рэлігійна-філасофскай паэзіі і драматургіі. Літаратурныя творы барочнага стылю вызначаліся складанасцю выяўлен- чых сродкаў, спалучэннем розных традыцый і тэндэнцый, пышнай дэкаратыўнасцю, метафарычным і алегарычным выражэннем сэнсу, імкненнем паўплываць на пачуцці чыта- ча ці глядача. Найбольш значнымі прадстаўнікамі барочнай паэзіі былі Сімяон Полацкі і Андрэй Белабоцкі, панегірыч- на-гіпербалічныя творы якіх пазначаны высокім стылем, падкрэсленай эмацыянальнасцю, вобразнасцю. З цягам часу духоўна-рэлігійны змест у барочнай паэзіі выцясняецца па- казам рэальнага, паўсядзённага жыцця чалавека (вершы Д. Рудніцкага, грамадска-філасофская і песенна-інтымная лірыка, гумарыстычныя і парадыйна-сатырычныя творы). Першымі творамі беларускай драматургіі, што ўзніклі ў ча- сы барока, былі інтэрмедыі, якія ставіліся паміж актамі драматычных ці оперных спектакляў школьных тэатраў. З часоў барока збераглося каля 20 інтэрмедый.

Фрагмент № 3.

У творчай спадчыне Кірылы Тураўскага — аповесці, ма- літвы, словы, павучанні, пасланні, каноны, якія вызначаюць- ца ўзнёсласцю, лірызмам, эмацыянальна вытанчанай мовай. Да нашых дзён захавалася 8 слоў-пропаведзей («Слова ў пер- шую нядзелю па Вялікадні», «Слова на Вербніцу», «Слова на Ушэсце» і інш.), некалькі аповесцей-прытчаў і казанняў («Прытча пра чалавечую душу і цела», «Аповесць пра бела- рызца і манаства», «Казанне пра чарнарызскі чын»), два каноны, каля трох дзесяткаў вершаў, малітвы (цыкл на ўсю сядміцу).

Найбольш ярка паэтычны талент пісьменніка выявіўся ў яго словах з нагоды розных царкоўна-рэлігійных свят. Кам- пазіцыйна яго словы складаюцца з трох частак: уступу, цэн- тральнай часткі і заключэння. Галоўную ідэйна-эстэтычную

нагрузку выконвае апавядальная цэнтральная частка, у якой раскрываецца змест таго ці іншага свята, тлумачыцца яго рэлігійны сэнс і выказваецца пахвала. Асноўныя словы Кірылы Тураўскага прысвечаны вясеннім святам. Хрэстаматыйнае ў гэтых адносінах, напрыклад, «Слова ў першую нядзелю на Вялікадні».

Асаблівай прастатой і непасрэднасцю, здзіўляючай сардэчнасцю і глыбінёй пачуццяў вылучаюцца малітвы-споведзі Кірылы Тураўскага, якія належаць да найлепшых узораў старажытнарускай гімнаграфіі.

Высокамастацкія аратарскія творы Кірылы Тураўскага склалі залаты фонд старажытнай літаратуры. Многія творы прапаведніка-аратара былі ўключаны ў спецыяльныя зборнікі разам з сачыненнямі айцоў царквы для богаслужбовых мэтаў і духоўнага чытання. Як бліскучы прамоўца, прапаведнік, філосаф, майстар урачыстага красамоўства, яшчэ пры жыцці Кірыла Тураўскі быў названы сучаснікамі другім «Златоустом, паче всех воссиявших нам на Руси», таму што першы Залатавуст ужо быў, першаўзор, якога Кірыла Тураўскі дасягнуў, ды і пераўзышоў. Вядома, рэальны Залатавуст — візантыец, ужо далёкі продак Кірылы Тураўскага — для тураўскага паэта (як зазначае вядомы літаратуразнаўца Алег Лойка) з'яўляўся больш легендай, больш метафарай — зборным імем, за якім стаяў увесь рытарычна-паэтычны вопыт літаратурнай Візантыі. Рэальны першаобраз, з пераймання якога пачаў Кірыла Тураўскі, быў да яго бліжэй — не ў візантыйскім VII стагоддзі, а ў сваім мінулым (кіеўскім XI стагоддзі). І быў ён аўтарам «Слова аб законе і ласцы» — мітрапаліт Іларыён.

V

а) Падрыхтуйце ўступны фрагмент прамовы аб жыццёвым і творчым шляху любога аўтара, творы якога ўключаны ў вучэбную праграму па беларускай літаратуры для 9 класа, з выкарыстаннем агульнакампазіцыйных прыёмаў інверсіі і рэтардацыі.

б) Знайдзіце ў мастацкай літаратуры прыклад рытарычнага прыёму ілюстрацыйнай канцоўкі (гумарыстычная, сатырычная, іранічная заўвага; дарэчны анекдот; цытата; байка;

прытча; жыццёвая гісторыя і г. д.) або прыдумайце самі і запішыце яго.

в) Падрыхтуйце вуснае выказванне, у якім выкарыстоўваецца індуктыўны/дэдуктыўны метада падачы матэрыялу.

г) Праслухайце выступленне на радыё або па тэлебачанні. Прааналізуйце яго ў адпаведнасці з наступнай схемай ацэнкі выступлення:

I. Адпаведнасць выказвання абранай тэме:

— правільнае разуменне тэмы;

— поўная адпаведнасць паміж тэмай і зместам выказвання.

II. Лагічнасць і будова выказвання:

1. Уступ

— адпаведнасць тэме;

— уменне прыцягнуць увагу слухачоў;

— арыгінальнасць.

2. Асноўная частка

— мэтазгодная сувязь частак;

— лагічнасць думак;

— пераканальнасць;

— аргументацыя і доказнасць выкладу;

— выкарыстанне канкрэтных прыкладаў, цытат.

3. Заключэнне

— кароткае абагульненне ідэй і меркаванняў, якія выражаюць задуму выказвання.

Раздзел III. ЯК СКАЗАЦЬ?
або «О ВСЯКОЙ ДАННОЙ МАТЕРИИ
КРАСНО ГОВОРИТЬ...»

*Прамоўніцае мастацтва карыстаецца
ўсімі сродкамі паэзіі і ўсімі яе прывілеямі.*
Гётэ

*Пазнаюць людзей ці па гаворцы, ці па адзе-
жы, хто якую носе;
ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы.*
Ф. Багушэвіч

Характар выказвання залежыць ад таго, *дзе мы размаўляем, з кім і навошта мы размаўляем і як мы размаўляем*, г. зн. ад маўленчай сітуацыі.

У залежнасці ад асаблівасцей маўленчай сітуацыі выбіраецца для выступлення пэўны функцыянальны **стыль** маўлення. Слова «стыль» паходзіць ад лацінскага *stylos* — завоштраяная палачка для пісьма. Такая палачка мела два канцы — востры і тупы. Паколькі ў старажытнасці людзі пісалі на залітых воскам дошчачках, яны мелі магчымасць лёгка выправіць памылкі пры дапамозе палачкі: вострым канцом пісалі, а тупым загладжвалі няправільнае напісанне. Так узнік выраз «*Saepe vertere stylum*» — «часцей паварочвай стыль».

Функцыянальны стыль — гэта разнавіднасць маўлення, якая адрозніваецца сістэмай моўных сродкаў і абслугоўвае пэўную сферу дзейнасці чалавека: навуковую, творчую, грамадска-палітычную, побытавую і інш. Такім чынам, стыль маўлення залежыць ад таго,

Уявіце, што Вам неабходна выступіць на школьнай канферэнцыі з **навуковым** дакладам. Гэта значыць, што ў афіцыйных абставінах групе людзей трэба паведаміць навуковую інфармацыю. Маўленчая сітуацыя вымагае лагічнага, дакладнага, аб'ектыўнага, доказнага выкладу навуковых фактаў. Перадача дэтальнай, падрабязнай інфармацыі пра пэўны прадмет, з'яву мае апісальны характар, таму тып маўлення (тэксту), які найчасцей выкарыстоўваецца ў дадзенай сітуацыі, называецца **апісаннем**.

Навуковаму стылю ўласцівыя такія моўныя сродкі:

1) *на лексічным узроўні:*

— ужыванне навуковых тэрмінаў, слоў з прамым значэннем, адназначных слоў, шматкратнае ўжыванне адных і тых жа слоў;

2) *на марфалагічным узроўні:*

— перавага назоўнікаў і прыметнікаў над дзеясловамі, назіванне формаў роднага склону, не выкарыстоўваюцца займеннік *я* і дзеясловы ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку;

3) *на сінтаксічным узроўні:*

— сказы з прамым парадкам слоў, дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, з аднароднымі членамі, з пабочнымі словамі і сказамі, складаназалежныя сказы, апавядальныя сказы, адсутнасць клічных і пытальных сказаў.

Nota bene: Трэба запамніць!

У навуковым маўленні не ўжываюцца сродкі выражэння эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці.

Звернемся да прыкладу навуковага паведамлення.

Беларускае адзенне ў XVI стагоддзі

Форма адзення, каштоўнасць тканіны і футра з'яўляліся сацыяльнай адзнакай, сведчаннем заможнасці яго ўладальніка і яго месца ў структуры грамадства. Статусная роля адзення была замацавана заканадаўча: пастановамі сойма Рэчы Паспалітай асобам нешляхецкага паходжання забаранялася насіць адзенне з шоўку, аксаміту, каштоўнага футра, тканіны пурпуровага колеру, упрыгожанні са срэбра, золата, жэмчугу.

Абавязковым элементам як мужчынскага, так і жаночага касцюма ўсіх саслоўяў была кашуля ці сарочка, з імпартага палатна ў багатых саслоўяў і з дамаканнага — у мяшчан і сялян. Часам сяляне рабілі каўнер, манжэты і верх кашулі з кузьельнага палатна, а ніз — са зрэбнага.

Вельмі пашыраным у XVI стагоддзі відам адзення шляхецкага саслоўя быў саян (ад італьян. *saione* — кафтан). Саянам называлася плечавое адзенне накшталт курткі, жаночага плашча. Яго шылі з фалюндышу, аксаміту.

У прывілеяваных саслоўяў былі андаракі (ад нямецк. *unterrock* — спадніца) — жаночае даволі вузкае паясное адзенне. Яны шыліся з дарагіх імпартажных ваўняных тканін, часам падшываліся футрам ці ўпрыгожваліся золатам.

Выключна мужчынскім відам адзення быў жупан — найбольш папулярнае адзенне шляхецкага саслоўя. Шылі жупаны з дарагога сукна, атласу, аксаміту жоўтага, чырвонага, блакітнага і іншых колераў, падшывалі палатном. Яны зашпільваліся на металічныя, сярэбраныя ці залачоныя гузікі, кроіліся прамымі ці прыталенымі, з вялікім адкладным каўняром, вузкімі рукавамі, якія шыліся трохі задоўгімі і ўтваралі дэкаратыўныя складкі. Упрыгожваліся каляровымі шнуркамі і падпяразваліся прыгожымі паясамі.

Разам з жупанамі ў шляхецкай модзе было прынята апранаць кунтушы. Звычай насіць жупан з кунтушом захаваўся ў асяроддзі шляхты да сярэдзіны XIX ст. Кунтушы былі пераважна святочным адзеннем, шыліся доўгімі, ніжэй за калена. Вырабляліся з шоўку, аксаміту, сукна яркіх колераў, але цяжнейшых за колер жупана. Зімовы кунтуш падбіваўся футрам. Доўгія рукавы разразаліся да пляча і ззadu закладваліся за пояс, але гэтую прывілею мелі толькі знатныя асобы. Насілі

яго незашпіленым, каб быў відаць жупан. Кунтуш аздабляўся сярэбранымі, залатымі ці шаўковымі шнурамі, падпяразваўся адмысловымі паясамі. З XVIII ст. стаў модным звычай падпяразваць кунтушы слуцкімі паясамі, што паспрыяла росту вытворчасці апошніх. Слукія паясы былі двухбаковыя, прычым бакі мелі розны колер. Набываць слукія паясы маглі толькі заможныя слаі насельніцтва, таму яны былі своеасаблівым паказчыкам багацця і месца іх уладальніка ў грамадстве. Кунтушок з адкіднымі рукавамі быў таксама і жаночым адзеннем.

Клімат ВКЛ абумовіў нашэнне цёплага, найчасцей футравага адзення ўзімку. У сялянскім асяроддзі гэта быў звычайна кажух, які шыл з аўчыны футрам унутр. Жаночы кажух быў карацейшы і прыталены. Шуба — адзенне больш заможных слаёў — шылася з каштоўных відаў футра і пацягвалася тканінай рознага колеру і гатунку. Жанчыны з заможнай шляхты насілі тарлопы — адзенне з каштоўных відаў футра: куніц, гарнастаяў, сабалёў.

Мужчынскае і жаночае плечавое адзенне мела шмат агульнага. Яго шматлікія віды амаль не мелі адрозненняў не толькі ў назве, але і ў кроі. Асноўныя адрозненні паводле палавой і сацыяльнай прыналежнасці былі ў паясным адзенні, а ў плечавым — толькі ў колеры і аздабленні. (Паводле «Энцыклапедыі Вялікага княства Літоўскага». Т. I.)

Ad notam: Да ведама, для занатоўкі

Аксаміт — шаўковая тканіна з мяккім, гладкім і густым ворсам. Аксамітавая сукенка. Аксамітная трава (перан.). *Кужэльнае палатно* — тканіна з добра апрацаванага лёну. *Зрэбнае палатно* — тканіна з дрэнна апрацаванага лёну з дамешкам пянькі. *Фалондыш* — сукно сярэдняй якасці.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Вызначце стыль і тып маўлення.
2. Якія прыкметы ўказваюць на прыналежнасць тэксту да вызначанага стылю?
3. Якія прыкметы ўказваюць на прыналежнасць тэксту да вызначанага тыпу?
4. У чым адметнасць лексічнага складу тэксту?

5. Ці ўжываюцца эмацыянальна-ацэначныя лексічныя адзінкі?

6. Назавіце тэрміны, ужытыя ў тэксце. Ахарактарызуйце іх стылістычную ролю.

7. Знайдзіце ў тэксце ўстарэлыя словы. Якую ролю яны адыгрываюць?

8. Чаму паўторы адных і тых жа слоў не выклікаюць прэрэчанняў і не з'яўляюцца тут маўленчымі памылкамі?

9. Якія сінтаксічныя канструкцыі пераважаюць у тэксце?

10. У чым адметнасць будовы тэксту?

11. Падрыхтуйце пераказ тэксту.

Рыхтуемца да выступлення!

Абапіраючыся на змест энцыклапедычнага артыкула, падрыхтуйце выступленне на вучнёўскай навуковай канферэнцыі па тэме «Адзенне нашых продкаў у XVI стагоддзі».

Парады выступоўцу:

прадумайце кампазіцыю свайго выступлення;

не забывайце правіла «залатога сячэння»;

пры складанні тэксту выступу выкарыстайце ўстарэлыя словы, якія тычацца старажытнай вопраткі: *саян, андарак, жулан, кунтуш, тарлоп*;

прадумайце важнасць іх тлумачэння для моладзевай аўдыторыі;

выкарыстайце канструкцыі, дзе ў ролі галоўнай часткі будуць фармулёўкі тыпу: *Варта падкрэсліць, што...; Неабходна адзначыць, што...; Не выклікае сумненняў, што...; Трэба сказаць, што...; У сувязі з тым, што...;*

прадумайце характар інтанацыі свайго выступу;

прадумайце неабходнасць лагічных паўз;

пастарайцеся ўкласціся ў адведзены для выступлення час.

Nota bene: Трэба запомніць!

Слова адлюстроўвае думку: незразумелая думка — незразумелая і слова.

В. Бялінскі

Вам даручана выступіць на радыё, па тэлебачанні, на сходзе па надзённай грамадскай праблеме, якая хвалюе ўсіх. Да прыкладу: аховы навакольнага асяроддзя, удзелу моладзі ў грамадскім жыцці, захавання роднай мовы. Вас вельмі хвалюе гэта праблема, у Вас ёсць сваё бачанне яе вырашэння, Вам неабходна пераканаць слухачоў у правільнасці сваёй пазіцыі, паўплываць на іх думкі. Такая маўленчая сітуацыя вымагае **публіцыстычнага** (ад лацінскага *publicus* — грамадскі) стылю, асноўнымі рысамі якога з'яўляюцца:

- эмацыянальнасць;
- ацэначнасць;
- вобразнасць;
- пабуджальнасць;
- пафаснасць;
- узнёсласць.

Публіцыстычнаму стылю ўласціва:

1) *на лексіка-фразеалагічным узроўні:*

— выкарыстанне абстрактнай лексікі, стандартных устойлівых выразаў, спалучэнне грамадска-палітычнай і эмацыянальна-экспрэсіўнай і ацэначнай лексікі;

2) *на марфалагічным узроўні:*

— выкарыстанне назоўнікаў у родным склоне, ужыванне інфінітываў у ролі галоўных членаў сказа, ужыванне дзеясловаў у форме загаднага ладу, часціц, выклічнікаў;

3) *на сінтаксічным узроўні:*

— выкарыстанне простых сінтаксічных канструкцый, чаргаванне поўных і няпоўных сказаў, рытарычных пытанняў, паўтораў, сказаў з інверсійным парадкам слоў, сказаў-зваротаў.

Nota bene: Трэба запомніць!

Публіцыстычны выступ будзе пераканальным, калі прамоўца паставіць пытанне *чаму?* і адкажа на яго. Найчасцей у такой сітуацыі выкарыстоўваецца **разважанне** са схемай: *тэзіс — доказ — вывады*. Аднак публіцыстычная прамова можа ўтрымліваць элементы апісання і апавядання.

Звернемся да ўзораў публіцыстычных тэкстаў XIX і XX стагоддзяў.

I

Дзецюкі!

Калі Бог стварыў усіх людзей вольнымі і ўсім даў адзінакую душу, так скуль жа гэта ўзялося, што адзін марнуе ды і над людзьмі збыткуе, а другі, бедны, паничыну служыць альбо аброкі ў казну плаціць?

Кожны па-свойму талкуе, на сваю старану цягне. Цар кажа, што ён добра нам думае, а пань кажуць, што яны добра думаюць нам зрабіці, а мужык бедны ад іх дабросці як прападаў, так і прападае.

Каб расталкаваць людзям, у чым праўда, я пішу пісьмо, і пісаці буду, як Бог і сумленне кажа — вы адно мяне, такога самага мужыка, як і вы, паслухайце добра.

Быў то калісьці народ наш вольны і багаты. Не помняць гэтага нашы бацькі і дзяды, але я вычытаў у старых ксёнжках, што так калісьці бывала. Паничыны тады ніякай не было. І няма чаго дзівавацца, бо было лесу шмат, поля колькі хочаш, а людзей то мала, так нашто служыць паничыну на зямлю, калі кожны мог лесу выцерабіць, хату сабе паставіць і мець сваё поле...

Трэба было бараніцца, так кароль кажа: «Хадзем бараніці». А тут не ўсе ідуць. Так кароль наш напісаў такое права: «Гэтыя, што не хочуць ісці бараніці сваёй зямлі, няхай абрабляюць поле гэтым, што б'юцца за вольнасць і шчасце ўсіх»...

А цяпер зрабілася ўсё па-чартоўску: «Мужык, давай рэк-рута, мужык, давай падаткі ды і паничыну яшчэ службы альбо плаці аброк у казну!» Так якая ж тут ужасная справядлівасць, калі ўсенька, што цяжка, звальваюць на мужыка, калі з яго дзяруць апошнюю шкуру, б'юць і плакаць не даюць! Ачунялі то былі мужыкі, угледзелі, што кепска, ды і давай бунтавацца пад Касцюшкаю...

Так з гэтага пісьма і відна: што мужыкі панскія і казённыя не павінны плаціць ані чынішу панам, ані аброку ў казну за зямлю, бо гэта зямля да нас належыць... А калі вас хто будзе падмаўляць рабіці іначай: ці то спраўнік, ці то акружны, ці то лапсэсар, ці то пан, — то вы яго не слухайце, бо то пэўна ашуканства, што за царскія альбо панскія грошы вечнай вашай згубы хоча!

*Яська-гаспадар з-пад Вільні
(Паводле «Мужыцкай праўды», № 2 Кастуся Каліноўскага)*

Ad notam: Да ведама, для занатоўкі

Лансэсар (тое самае, што асэсар) — паліцэйскі чыноўнік у павеце.

II

Што садзейнічае, шчыра скажам, жахліваму падзенню нораваў, распаду асобы? У значнай меры — дрэннае выхаванне дзяцей у сям’і і школе. Выхаванне, па-першае, сытасцю, бесклапотнасцю, хлуснёй, крывадушнасцю, гультайствам, вызваленнем ад фізічна і разумова карыснай працы. Па-другое, выхаванне духоўнай атрутай, якая не мае нічога агульнага з сапраўдным мастацтвам. Мільёны маладых людзей начыста пазбаўлены здаровага эстэтычнага густу і элементарна не адчуваюць, не разумеюць, што пахабнае крыўлянне — гэта не мастацтва, а здзек з мастацтва.

Патрэбны канкрэтныя намаганні, каб троху-патроху выправіць становішча. Як гэта зрабіць? Як гэтага дасягнуць? Задача больш чым цяжкая.

Думаю, што сёння ў галіне выхавання патрэбен паварот да некаторых забытых ісцін. Першае: з малых гадоў — праца, праца і яшчэ раз карысная фізічная і разумовая праца! Штодзённая і абавязковая! Другое: з калыскі, з дзіцячага сада, з першага класа школы выхоўваць густ да сур’ёзнай, гэта значыць таленавітай, сапраўднай музыкі, у тым ліку да фальклорнай, народнай, і наогул да народнай мастацкай культуры, якая вызначаецца вышынёй маральных і эстэтычных ідэалаў. (Паводле артыкула Н. Гілевіча «Размова ідзе пра будучыню краіны»)

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Параўнайце змест публіцыстычных тэкстаў.
2. Якія надзённыя праблемы выклікалі эмацыянальныя выступы заснавальніка беларускай публіцыстыкі XIX стагоддзя Кастуся Каліноўскага і народнага паэта Беларусі Ніла Гілевіча?

3. Ці прапануюць аўтары шляхі вырашэння пастаўленых праблем?

4. Да якога тыпу маўлення можна аднесці прыведзеныя тэксты?

5. Вызначце адметнасць кампазіцыі абодвух тэкстаў.

6. Ахарактарызуйце моўныя асаблівасці: на лексічным, марфалагічным, сінтаксічным узроўнях.

7. Вызначце ролю пытальных сказаў.

8. У чым падабенства і ў чым адрозненні выкарыстаных моўных сродкаў у дадзеных тэкстах? Чым абумоўлены адрозненні?

Мэта публіцыстычнага стылю — даць інфармацыю і ўздзейнічаць. Адпаведна, тут спалучаюцца **маўленчы стандарт** (сістэма прыёмаў, уласцівая пэўнаму стылю, якая склалася ў працэсе маўленчай практыкі і рэгламентавана правіламі) і **экспрэсія**.

Уважліва прачытайце гэтую вядомага пісьменніка і публіцыста Анатоля Бутэвіча, звяртаючы ўвагу на спалучэнне прыёмаў экспрэсіўнасці і маўленчага стандарту.

У храме Купалавага слова

Уся Купалава творчасць уяўляецца мне адной суцэльнай праніклівай і пранізлівай малітвай. Малітвай за Беларусь і ў імя Беларусі. Малітвай за беларуса і ў імя беларуса:

*Я буду маліцца і сэрцам, і думамі,
Распетаю буду маліцца душой,
Каб чорныя долі з мяцеліцаў шумамі
Ўжо больш не шалелі над роднай зямлёй...*

Прамоўце, прашапчыце самі сабе словы малітвы — і вы адчуеце, як палягчэла на душы. Няважна дзе: у тлумным аўтобусе ці ў лясной цішыні, на шырокім гарадскім праспекце ці на пакручастай палявой сцяжыне між валошкавага жыта, на дарозе ў студэнцкую аўдыторыю ці ў школьны клас. Прамоўце Купалаву малітву — і вы адчуеце, як нешта зрушылася ў вас унутры, як непатрэбнай стала што-

дзённая мітусня і як захацелася вам зрабіць некаму дабро. А гэта ж проста таму, што душа ваша стала лепшай, дабрэйшай, больш чулай, яна навучылася слухаць. Прамаўляйце Купалаву малітву — і ў вас палепшыцца настрой, вам захочацца жыць больш цікава і вынікова. З’явіцца жаданне як мага больш добрага зрабіць для іншых. Паспрабуйце, праверце і паверыце...

Я ў гэта — веру. А таму — я буду маліцца і сэрцам, і думамі. І адзін, і разам з усімі намі. Тымі, хто ідзе да Купалы і хто прыйшоў. Хто жадае пабыць у храме ягонага слова і хто даўно і стала — там. Хто зразумеў і хто намагаецца зразумець: а хто ж Купала для нас сённяшніх? Для нас, абцяжараных тысячамі тамоў навуковага і мастацкага слова, цесна аплеценых сусветным сецівам, не здольных і кроку ступіць без Інтэрнэту і без даброт навуковага прагрэсу, — хто для нас Янка Купала сёння?

Для мяне Янка Купала непарыўна звязаны з агнём, са святлом і ззяннем, з прасвятленнем. А дзе святло — там жыццё.

Купала і сёння прамаўляе да нас. То малельна ціха, нават ціхенька. Але хто хоча — чуе яго. То гучна, заклікальна — каб пачулі тыя, хто не звык яшчэ ўслухоўвацца.

Мы намагаемся ісці да Купалы. Мы ідзём да Купалы, хоць і спатыкаемся. І калі сапраўды прыйдзем, то і станем тымі беларусамі, пра якіх марыў ён.

І адчуем: хто мы.

І ўсвядомім: адкуль мы.

І спасцігнем: якія святыні ў нас.

І зразумеем: куды мы ідзём.

І стане бачна: што нясём на сваіх плячах на паказ усяму свету.

Сёння, як і сто гадоў таму, беларусы ўваходзяць у свет Купалавага слова. А гэта значыць, з кожным новым пакаленнем ён набліжаецца да нас, а мы — да яго, каб разам, сумесна, настойліва будаваць свой беларускі дом.

І таму — «я буду маліцца і сэрцам, і думамі, распетаю буду маліцца душой...». (Паводле А. Бутэвіча)

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прааналізуйце, якую ролю ў гэсэ адыгрывае ўжыванне займеннікаў *я і мы*. Наколькі гэта спрыяе выражэнню асабістай пазіцыі аўтара?

2. Што надае тэксту выкарыстанне дзеясловаў загаднага ладу?

3. Ці ўжываюцца тут уласцівыя экспрэсіўнаму сінтаксісу публіцыстыкі намінатыўныя сказы, сказы з інверсіяй?

4. Якую ролю выконвае сінтаксічны паралелізм, заснаваны на аднолькавых мадэлях сказаў? Вылучэнне адзінкавых сказаў у абзацы?

Ва ўмовах білінгвізму — суіснавання рускай і беларускай моў — выступоўца часта карыстаецца канструкцыямі, уласцівымі іншай мове. Валоданне адразу некалькімі мовамі — з’ява, бясспрэчна, станоўчая. Ёсць вельмі старое выслоўе: *колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек*. Найлепшы варыянт двухмоўя — гэта выпадак, калі чалавек аднолькава чыста гаворыць на кожнай з моў.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Перакладзіце ўрывак з кнігі вядомага педагога В. А. Сухамлінскага на беларускую мову, звяртаючы ўвагу на пераклад дзеепрыметных словазлучэнняў.

Процесс обучения письму и чтению будет легким при условии, если грамота станет для детей ярким, захватывающим куском жизни, наполненным живыми образами, звуками, мелодиями.

Дети, имеющие исключительные способности, удивительно остро воспринимают трепещущие игрой красок, оттенков и звуков образы и глубоко хранят их в памяти. Малыш удивляет старших самыми неожиданными вопросами, возникающими в его сознании в процессе восприятия образов окружающего мира.

Огромной нравственной силой, облагораживающей детей, является творение добра для людей. Одна из задач школы со-

стоит в том, чтобы ребенок сердцем почувствовал, что вокруг него есть люди, нуждающиеся в помощи, заботе, ласке, сердечности, участии. (В. А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям)

2. Супастаўце свой пераклад з правільным варыянтам.

Працэс навучання пісьму і чытанню будзе лёгкім пры ўмове, калі грамата стане для дзяцей яркім, *захапляльным* кавалкам жыцця, *напоўненым* жывымі вобразамі, гукамі, мелодыямі.

Дзеці, якія маюць *выключныя здольнасці* (іншыя варыянты: *дзеці з выключнымі здольнасцямі, выключна здольныя дзеці*), надзіва востра ўспрымаюць вобразы з *пералівамі* фарбаў, адценняў і гукаў і глыбока захоўваюць іх у памяці. Малы здзіўляе старэйшых самымі нечаканымі пытаннямі, якія ўзнікаюць (*што ўзнікаюць*) у яго свядомасці ў працэсе ўспрымання вобразаў навакольнага свету.

Вялікай маральнай сілай, *якая робіць дзяцей высакароднымі*, з'яўляецца тварэнне дабра для людзей. Адна з задач школы заключаецца ў тым, каб дзіця сэрцам адчула, што вакол яго ёсць людзі, *якім патрэбна* дапамога, клопат, ласка, сардэчнасць, спагада.

3. Якія формы і канструкцыі ўжываюцца ў беларускай мове на месцы адпаведных дзееспрыметных зваротаў у рускай мове?

Рыхтуемца да выступлення!

Падрыхтуйце прамову, адрасаваную сваім равеснікам, па праблеме, якая, на Ваш погляд, з'яўляецца найбольш актуальнай.

Парады выступаўцу:

прадумайце, як падаць актуальную інфармацыю, каб уздзейнічаць на думкі, перакананні слухача, выклікаць цікавасць да пастаўленых пытанняў, як заахваціць да пэўных дзеянняў і ўчынкаў;

прадумайце, што стане своеасаблівым тэзісам, як ён будзе аформлены (магчыма, гэта будзе рытарычнае пытанне);

якія моўныя сродкі лепш выкарыстаць у асноўнай частцы доказе, каб пераканаць слухача;

высновы павінны быць кароткімі, а іх падача — яркай і эмацыянальнай;

не забывайце пра асноўныя рысы публіцыстычнага стылю, пра важную ролю інтанацыі, лагічнай паўзы, націску, жэстаў, мімікі, позы.

Памятайце!

Канчатковая мэта красамоўства — пераканаць людзей.

Ф. Чэстэрфілд

Ва ўсе часы багацце мовы і аратарскае мастацтва ішлі побач.

А. Чэхаў

Часам у публіцыстычнай прамове, газетным артыкуле, радыё- ці тэлерапартажы выступаюцца карыстаецца своеасаблівымі трафарэтамі, «універсальнымі» словамі з аслабленым лексічным значэннем і сцёртай экспрэсіўнасцю. Такія словы і выразы называюцца **моўнымі штампамі** (ад ням. *Stampfe*, ад італ. *Stampa* — пячатка) ці **моўнымі клішэ** (ад франц. *clische* — пласцінка з малюнкам для друкавання рэпрадукцыі, ад *clicher* — рабіць адбітак). Напрыклад: *рэзкая крытыка, узняць пытанне, гарачая падтрымка, шырокі размах, важнае мерапрыемства, дасягнутыя поспехі, сапраўднае майстэрства, актыўны ўдзел, унесці дастойны ўклад, сур’ёзныя недахопы, запоўніць прабелы, праходзіць чырвонай ніткай* і інш. Моўнымі клішэ лічацца і асобныя перыфразы: *другі хлеб, чорнае золата, вартавыя здароўя*. Ужыванне моўных штампаў збядняе мову, пазбаўляе эмацыянальнасці, жывасці, індывідуальнасці.

Стылістычна апраўданым іх выкарыстанне магчыма для сатырычнай, камічнай, гратэскавай характарыстыкі персанажа ў мастацкім ці публіцыстычным творы.

У гутарковым маўленні — дзеля жарту ці іроніі.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце ўрыўкі з сатырычнага рамана Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя». *Самсон — загадчык аддзела культуры ў райвыканкаме, закаханы ў сакратарку Крэйну. У дзённіку герой апісвае свае перажыванні і пачуцці. Дзеянне адбываецца ў 20-я гады XX стагоддзя.*

2. Знайдзіце прыклады ўжывання моўных штампаў. Якім чынам у творы дасягаецца камічны эфект?

а) *«Даю фактычную даведку, што такі зварот справы вельмі ўзвесяліў мяне, бо відавочным зрабілася, што я пачаў весці правільную атаку, і адразу для мяне вызначыўся шэраг дасягненняў. Вызначыліся шляхі далейшага развіцця нашых узаемаадносін: кожны дзень, жывучы побач з ёю, я павінен апрацоўваць яе думку наконт правільнасці і натуральнасці маёй асноўнай творчай лініі».*

б) *«Што мне рабіць? Уся мая фізічная структура адчувае, што першачарговым заданнем будзе заваяваць яе сімпатыі і спагаднасць і потым ужо дабівацца практычных вынікаў у гэтым кірунку».*

в) *«Ты павінна звярнуць на маё захапленне максімум увагі. У маім каляндарным плане на сённяшні дзень вызначаны два бязвінныя пацалункі ад цябе».*

г) *«Сёння мая атака дала адмоўныя вынікі, у далейшым неабходна выраўняць лінію. У гэты вечар ці ноч, як мы будзем ісці дадому, я зраблю ёй даклад аб сваім гарэсным адзіноцтве. У думках я вызначыў асноўныя тэзісы даклада і намеціў рэзалюцыю, прыняцця якой я буду дамагацца ад Крэіны».*

д) *«Ураёне ёсць жоўты вугаль (сонца), белы вугаль (вада), блакітны вугаль (вечер), як аснова для заснавання грандыёзнага ветрабуду, зялёны вугаль (торф) і чырвоны вугаль (чалавек, жывёла). Пільныя доследы ў раёне праводзяцца ў мэтах адшукання чорнага вугалю, якога пакуль што не ўдалося выкрыць».*

3. Знайдзіце ў сказах моўныя штампы. Выпраўце памылкі.

а) Нядаўна ў мінскім заапарку атрымалі прапіску прадстаўнікі паўднёвых краін: ламы, вярблюды, зебры. б) Улетку была ажыццёўлена рэканструкцыя школьнага краязнаўчага музея. в) Калектыў нашай будаўнічай арганізацыі паспяхова праводзіць у жыццё раіённы прафсаюзнага сходу. г) Прыйшлося чакаць цэлую гадзіну, пакуль вырашылася пытанне з нашым засяленнем у інтэрнат. д) Пытанне наведвання заняткаў заўсёды знаходзіцца ў полі зроку класнага кіраўніка. е) Каниэрт, які падрыхтавалі старшакласнікі

для дашкалят, прайшоў на высокім узроўні. ж) Дырэктар прадпрыемства падвергнуў рэзкай крытыцы якасьць выпускаемай прадукцыі. з) Тэма Радзімы праходзіць чырвонай ніткай праз усю творчасць Янкі Купалы. і) Вось ужо дваццаць гадоў Марыя Пятроўна працуе на ніве народнай асветы. к) Раман «Каласы пад сярпом тваім» чытаецца на адным дыханні, а вобраз Алеся Загорскага адразу прыцягвае ўвагу чытача.

Аднак ёсць стыль, дзе выкарыстанне моўных клішэ, канцылярскіх штампай з'яўляецца неабходным. Гэта **афіцыйна-справавы стыль** — стыль дыпламатыі, прававодства, права і правазнаўства. Заявы, аўтабіяграфіі, даведкі, пратаколы, указы, законы, пагадненні пішуцца па абавязковым узору, з выкарыстаннем адпаведных моўных трафарэтаў.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце прыклады афіцыйна-справавога стылю XVI і XX стагоддзяў.
2. Знайдзіце характэрныя прыметы стылю ў афармленні і выкарыстанні моўных клішэ.

I

Раздзел 9. Артыкул 31. Пра дарогі старадаўнія.

Устанаўляем, што вялікія дарогі, гасцінцы павінны быць на старадаўнім звычаі такой шырыні, каб на паўтара прута быць маглі. А воз парожні павінен саступаць возу нагружанаму, пешы — коннаму, конны — возу. А ў тым выпадку, калі дарога вузкая была, як на мосце і ў іншых нязручных месцах, а справа была б зімой, калі снег бывае вялікі, павінны, сустраўшыся, дарогу напалавіну дзяліць, а адзін другога ітурхаць з дарогі не павінны.

Раздзел 10. Артыкул 13. Закон пра бортнае дрэва.

Устанаўляем, калі б хто нашкодзіў чужое бортнае дрэва з пчоламі, сасну ці дуб, камель падрубіў ці агнём абпаліў, то за кожнае дрэва з пчоламі абавязаны будзе заплаціць

па дзве капы грошай, а за пашкоджанае дрэва без пчол — капу грошай, за прызначанае на борць дрэва — палавіну капы грошай. (Статут ВКЛ 1588 года)

II

Раздзел 2.

Артыкул 52. Кожны, хто знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, абавязаны выконваць яе Канстытуцыю, законы і павяжаць нацыянальныя традыцыі.

Артыкул 53. Кожны абавязаны павяжаць годнасць, правы, свабоды, законныя інтарэсы іншых асоб.

Артыкул 54. Кожны абавязаны берагчы гісторыка-культурную спадчыну і іншыя культурныя каштоўнасці.

Артыкул 55. Ахова прыроднага асяроддзя — абавязак кожнага. (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь)

«Выкажыся, каб я цябе ўбачыў!» — гэты вядомы афарызм антычнага філосафа Сакрата яскрава тлумачыць важнасць маўленчых стасункаў. Штодзень мы размаўляем з бацькамі, сябрамі, кантактуем з самымі рознымі людзьмі. З якім чалавекам цікава размаўляць? Якога чалавека цікава слухаць? Ці існуюць правілы маўленчай камунікацыі?

Так, **гутарковы** (размоўны) стыль мае свае асаблівасці:

- нязмушанасць;
- натуральнасць і прастата ў выражэнні думкі;
- эмацыянальнасць;
- ацэнчанасць.

Моўнай палітры **гутарковага стылю** характэрна:

1) на лексіка-фразеалагічным узроўні:

- свабодны выбар слоў і выразаў;
- выкарыстанне слоў і выразаў з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай;
- ужыванне стылістычна-нейтральных слоў з пераносным значэннем;

2) на марфалагічным узроўні:

- ужыванне займеннікаў, выклічнікаў, часціц;
- формаў дзеяслова аднаго часу са значэннем другога;
- рэдкае ўжыванне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў;

- 3) на сінтаксічным узроўні:
 — ужыванне няпоўных сказаў;
 — перавага простых, складаназалежных і складаназлуча-
 ных сказаў;
 — ужыванне пыталных, клічных, пабуджальных сказаў;
 — інверсійныя сказы.

Гутарковаму стылю характэрна дыялагічнае маўленне, аднак, магчымы і маналог-расповед, які адрасуецца пэўнаму слухачу. Пісьмова аформленыя дыялогі часта можна сустрэць у творах мастацкай літаратуры.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

I

1. Успомніце сюжэт апавядання У. Караткевіча «Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў».

2. Паміж якімі героямі адбываецца працытаваны ніжэй дыялог?

3. Адзначце характэрныя сінтаксічныя асаблівасці гутарковага стылю.

— Сядай бліжэй да агню... Тут табе і цяплей будзе, і сушэй. Шкада, што гэта адзінае, чым можам цябе пачаставаць.

— Галодныя, а смеяцёся. Дзірка ў галаве, а ён рагоча.

— А што, каб плакалі, было б лягчэй?

— Ды што гэта ў вас тут?

— Вяселле, бацька. <...>

— Што ж гэта яно ў вас такое?

— Ды так вось і так. <...>

— І магната не спалохаліся?

— І магната.

— І гайдукоў?

<...>

— А суседзі?

— Збаяліся прыйсці.

(Уладзімір Караткевіч. Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў)

II

— Табе ў галаву не халодна, Сярожка? Ужо на макушку нешта браць трэба.

— Мая галава пад аўчынай. Вы таксама настаўце каўнер. Ён вялікі. Раса кладзецца. Вы настаўце.

— Угрэўшыся, усё праспіш. Лети з халадком.

— Вас алені пабудзяць.

— Хоць бы пабачыць. Туман не дасць.

— Яшчэ лепей. Пад раницу гэтае малако як разб'яжыцца на атаве — алені ўплаў пойдуць.

— Як гэта?

— А тады пабачыце.

— Ну, давай спаць.

— Спіце.

(Віктар Карамзаў. Прыліпала)

1. Што з'яўляецца прадметам гутаркі паміж дарослым чалавекам і хлопчыкам ва ўрыўку з апавядання «Прыліпала»?

2. Адзначце заўважаныя марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці, уласцівыя гутарковаму стылю.

3. Прыведзіце прыклады выкарыстання гутарковага стылю ў апавяданні Ядвігіна Ш. «Дуб-дзядуля» і аповесці «У палескай глушы» Якуба Коласа.

4. Складзіце дыялог на свабодную тэму. Выкарыстайце набытыя веды пра асаблівасці гутарковага стылю.

Пазбягайце ўжывання жарганізмаў і слоў-паразітаў!

Жаргон — сацыяльная разнавіднасць мовы, якой карыстаюцца групы або сацыяльныя праслойкі людзей, аб'яднаных агульнымі інтарэсамі, звычкамі, сацыяльным становішчам, заняткам. Гэта экспрэсіўна афарбаваныя словы: *халтура* — пра нядобрасумленна выкананую работу, *вывеска* — пра твар, *керагаз* — пра дрэнную аўтамашыну і г. д.

Вось прыклады з вучнёўскага і студэнцкага жаргону: *здаваць хвасты*, *плаваць на экзамене*, *атрымаць кол (пару)*, *немка* (пра настаўніцу нямецкай мовы), *фортка*.

У мастацкіх тэкстах пры апісанні вузкіх сацыяльных груп грамадства выкарыстоўваюцца жарганізмы — сацыяльна абмежаваныя словы і выразы. Ёсць такія моўныя сродкі з жаргону злодзеяў, напрыклад, у апавяданнях М. Лынькова «Над Бугам», «Баян», «На вялікай хвалі», у аповесці В. Быкава «Жураўліны крык»: шкет — «*падлетак*», замухрыжаны — «*непрыглядны*», філон — «*лодар*», стырыць — «*украсці*», касар — «*сто рублёў*» і інш.

Самае цяжкае ў справе мастацтва слова — гэта зрабіцца суддзёй самога сябе.

М. Прышвін

Пра чалавека, які ўмее пісаць добрыя апавяданні, вершы, які паспяхова іграе ў тэатральных пастаноўках, часта кажуць: у яго добры стыль, добры густ. Такі чалавек мае здольнасць вобразна мысліць. Уздзеянне на чытача ці слухача праз мастацкія вобразы — галоўная функцыя **мастацкага стылю**. Унікальнасць мастацкага стылю ў тым, што ён спалучае элементы розных стыляў на лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях, ужыванне якіх залежыць ад спецыфікі мастацкага твора.

Характэрнымі асаблівасцямі мовы **мастацкага стылю** з'яўляюцца:

- вобразнасць;
- эмацыянальнасць;
- экспрэсіўнасць,

адпаведна:

1) ужыванне тропай (параўнанне, эпітэт, метафара, перыфраза, алегорыя, гіпербала, літота, іронія, сімвал);

2) стылістычных фігур (анафара, эпіфара, градацыя, інверсія, рытарычнае пытанне);

3) сінонімай і інш.

У мастацкім стылі выкарыстоўваюцца розныя тыпы маўлення: **апісанне, апавяданне і разважанне**. Часта ў адным мастацкім тэксце спалучаюцца ўсе тры тыпы.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

Прачытайце ўголас тэксты мастацкага стылю. Вызначце тып маўлення. Пастарайцеся адпаведнай інтанацыяй перадаць адчуванні аўтара-апавядальніка.

I

Усміхнулася вясна гулліва, сонечна. Так усміхнулася, што сівавалася бабулька-зямля зусім растала, захлібнулася з радасці. Недалужна заслязілася цурочкамі спрытнымі, кроплямі звонкімі слюнява хліпнула. Зашамкала вуснамі старэчымі, голасам шопатным, ціхім.

А потым зарумзала. Ды так зарумзала, так загаласіла, што ўвесь горад шумам напоўніла, патокам слёз заліла.

А як наплакалася даволі, салодка ўсміхнулася мокрымі, бляскам аблітымі вуліцамі, пачала выцірацца шаўковымі коскамі сонейка.

І пачулася тады, што зямля не такая ўжо бабулька старая. Толькі прыкінулася, а сапраўды — вунь яна: смяецца задорна, молада, звініць птушкамі шустрымі, пярэстай, гаварлівай грамадой людзей разліваецца. Зусім маладуха! (Міхась Зарэцкі. Урывак з апавядання «Дзіўная»)

Што надае адметнасць, непаўторнасць апісанню вясны? Якія тропы робяць тэкст надзвычай эмацыянальным, экспрэсіўным? З якой мэтай аўтар вылучае асобныя сказы ў абзацы?

II

Яшчэ ў пачатку ліпеня бывае зжаўцее адзін-адзінюткі лісток на бярозе, і так ён сярод пышнай зеляніны трымаецца доўга. А ў гэты дзень ён адарвецца і кружыцца ў наветры, пакуль ляжа ў траву. К вечару пакідае звінец неабдымная шырыня летняга дня, і кладзецца цішыня на зямлю. Жоўты лісток з бярозы ляжыць у траве і відзён здалёку, і без яго, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б такога вялікага ічасця ў душы бачыць траву і дрэвы, сіратлівы куст шытшыны і вершаліну высокай хвоі, на якой ціха ляжыць праменне блізкага да заходу сонца. (Кузьма Чорны. Урывак з рамана «Пошукі будучыні»)

Які вобраз у прыведзеным урыўку аб'ядноўвае апісанне ў адзінае мастацкае цэлае? Якая роля гэтага вобраза ў выяўленні пачуццяў апавядальніка?

III

Жоўты бераг ля Віліі не кожную зіму заносіла снегам. Бывалі зімы, што ён так і стаяў голы — высокі, стромы, светлы ад жоўтага пяску, які толькі змярзаўся, беручыся грудай, і пакрываўся белым, аж сінім інеем. Але і сіні іней, і пляістры рэдкага белага снегу змятаў, як гальніком, шалёны халодны вецер з-за Віліі, заходзячы з поўначы, з Жызнавы, і бераг стаяў голы і быў відаць аж здалёку.

Яго падмывала тут, на павароце, Вілія, гонячы крутую чорную ваду і не замярзаючы нават зімой у вялікія маразы; падмывала кожную вясну і летам у паводкі, аж пакуль сёлетняй вясной не падмыла карэнне ў старасвецкай сасны, што стаяла ў яго на краі, тоўстай, у два абхваты, рагатай, жоўтай і смалістай, якой канчаліся Ліпнікі — сасновы векавечны лес, які, ахінаючы вёску, ішоў адгэтуль, ад Віліі, здавалася, на край свету.

Упаўшы з берага верхам у ваду, сасна сваімі двума раламі ўтварыла пад сабой адмысловую пячору, нязвыклую для вока. (Іван Пташнікаў. Урывак з апавядання «Пагоня»)

Адзначце сінтаксічныя асаблівасці прыведзенага ўрыўка. Якая роля складаных сінтаксічных канструкцый у апісанні?

IV

Мы з бацькам саджаем елачку. Схадзілі ў лес, выкапалі, прынеслі. Наша елачка вырасце самая высокая, самая зялёная, самая прыгожая. Выбралі месца непадалёк ад хаты, дзе будзе ў нас расці цэлая алея дрэў.

Тут будуць і бярозы, і клён, і каштан, і акацыя, і, вядома ж, елкі. Ля школы дзеці пасадзілі ўжо цэлыя алеі. Дрэўцы асвойталіся і пайшлі ў рост. Пасадзіць дрэвы ля хаты — ініцыятыва мая. Бацькі спачатку не дужа яе залюбілі: хто гэта ў садзе лес саджае, а як жа агарод, дрэвы вырастуць — будзе цёмна, расці больш нічога не будзе. Але ўсё ж паддаліся на правакацыю.

Няма бацькоў. Наш агарод стаў маленькім, мо разы ў два меншы, чым быў калісьці. Хаця і пры бацьках мы не мелі гектараў. Былі звычайныя дваццаць пяць настаўніцкіх сотак. Агарод маленькі, і на ім не ведаеш, што саджаць і для каго саджаць... Наш сад па-ранейшаму ўсцілае ўсе сцежкі яблыкамі, вось толькі есці іх няма каму.

Прайшла цэлая эпоха з таго часу, калі дрэвы былі маленькімі. І засталіся ў тым мінулым часе бацькі мае, суседзі ды іншыя аднавяскоўцы, якія саджалі агароды, прышчэплівалі дрэўцы ў садах, а ўвосень радаваліся спелым яблыкам. Мінула эпоха, але растуць елкі зялёныя. Растуць яны і дома ў нас, і ля школы, якая не сёння-заўтра стане мінулым. А дрэвы будуць! Свезым, шчымлівым напамінам пра маміну вясну шумяць зялёныя елкі майго дзяцінства». (Уладзімір Міхно. Елкі зялёныя)

Якімі пачуццямі прасякнута апавяданне? Якія прыёмы выкарыстоўвае аўтар, каб перадаць гэтыя пачуцці?

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прыгадайце свае ўражанні ад сустрэчы з прыродай. Якая пара года Вам падабаецца? Чаму?

2. Складзіце вуснае апавяданне з элементамі апісання, навянае ўспамінамі аб восеньскай ці зімовай прыродзе.

3. Напішыце невялікае апавяданне з элементамі разважання на тэму «Аднойчы, калі я быў маленькім...».

Памятайце!

Няма магіі мацней, чым магія слоў.

Анатоль Франс

Словы маюць сваю ўласную душу.

Бертольд Брэхт

«Калі чытаеш аўтараў, якія добра пішуць, прывыкаеш добра гаварыць», — казаў французскі філосаф XVIII стагоддзя Вальтэр.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Перакладзіце ўрывак з рамана сучаснага французскага пісьменніка.

2. Пры неабходнасці выкарыстайце руска-беларускі слоўнік.

3. Якія вобразы ў прыведзеным мастацкім тэксце адразу запамінаюцца? Чаму?

4. Знайдзіце параўнанні, эпітэты, метафары. Вызначце ролю тропай.

Пазбягайце пры перакладзе калькавання — адна з крыніц маўленчых памылак. У лінгвістычным значэнні **калька** (ад грэч. *saigie* — адмысловая празрыстая папера для вырабу копій малюнкаў і пад.) абазначае слова або выраз, атрыманы шляхам літаральнага перакладу частак іншамойнай адзінкі. Паколькі няўдалыя і непатрэбныя калькі пашыраны ў маўленні двухмоўных асоб (білінгваў), яны часта пазбаўляюць мову яе натуральнасці і правільнасці. Гэта і паслужыла падставай для трапнага вобразнага вызначэння калькі як «шашаля мовы» (К. Цвірка). Надзвычай надзённая для нас парада Коласа «перад увядзеннем кожнага новага слова добра абшарыць кішэні свае памяці ці прыгадаць словы, створаныя паводле ўласцівых беларускай мове мадэляў».

«Пераклад літаратурнага твора з іншай мовы ёсць тая ж самая творчасць. Перакласці твор дакладна — невялікая навук, але трэба перадаць яго літаратурнасць, “душу” гэтага твора. Дзеля гэтага трэба валодаць словам, трэба адчуваць мову, адчуваць безліч адценняў у кожным слове». (К. Чорны)

Каждую неделю я встречаю их там, где улица сбегает с горки. Я уношу их домой и наблюдаю, как им живет. С виду это цветы. Но только с виду. В любой вещи всегда многое скрыто от глаз. Возьмь хотя бы эти тюльпаны: с ними в квартире звучит радостная и теплая нота. Я не умею обходиться без книг; но они не так щедры, как цветы. Ведь книгам не дано умирать, возрождаться и умирать вновь, навсегда.

Едва проснувшись, я ищу то, без чего дню не стать днем, — искорку радости. И нахожу без труда. Радость может быть в чем угодно. Она приходит в одно мгновение и остается на весь день.

На вопрос, от которого я всегда чувствую себя неловко, «Что ты сейчас пишешь?», отвечаю, что пишу о цветах и что в другой раз выберу предмет еще более скромный и неприметный. Чашку черного кофе. Приключения вишневого листка. Но и сейчас мне есть чем заняться: в прозрачной вазе лопаются от смеха девять тюльпанов. Я вижу, как они легонько подрагивают — это пролетающее время задевает их своим крылом. Тюльпаны лучезарно беззащитны, и я записываю под их диктовку: «По-настоящему важно только живое».

В квартире новые тюльпаны, они еще робеют, длинные лепестки плотно сжаты, словно клешни краба, они розовые, розовато-оранжевые; нужно быть художником, чтобы оказать им достойный прием, кем-то, кто способен перенести их образ прямоком в душу, не прибегая к словесной трескотне.

Запах свежескошенной травы возле дома наполняет этот день высшей благодатью. Что бы ни случилось дальше, все станет лишь дополнением. Мне скажут, что не стоит придавать слишком большое значение такому пустяку, и все же: деньги, работа и успех, книги и любовь — ничто так не пьянит, как пригоршня срезанных травинок, отдающих свою маленькую ароматную душу в объятия воздуха.

Среди моих друзей есть пруд, несколько деревьев и почти все цветы на свете. Почти, но не все: я не люблю лилии за их непомерное «я-так-шикарна-в-этом-платье» и не доверяю гвоздикам — никогда не знаешь, живы они или умерли. Даже увянув, они все те же. (Кристиан Бобен. Автопортрет у радиатора)

Раздзел IV. ТЭХНІКА ВЫКАНАННЯ ПРАМОВЫ

*Выкананне — адзіны ўладар слова.
Без яго і найлепшы аратар нікуды не гадзіцца...*
Цыцэрон

Вядома, як на пытанне аб тым, што самае важнае ў красамоўстве, Дэмасфен адказаў: *«Па-першае, выкананне, па-другое, выкананне, па-трэцяе, выкананне».*

Выкананне — гэта не проста агучванне падрыхтаванага аратарам тэксту, гэта прад'яўленне яго аўдыторыі; гэта ключны этап працы над прамовай; гэта «жывое» ўзаемадзеянне са слухачамі.

Публічнае выступленне — мастацтва вуснага жывога слова. Для таго каб узаемадзеянне аратара і аўдыторыі было паспяховым, якое прыносіць радасць і задавальненне ад карысна праведзенага часу, трэба ведаць тэхніку маўлення і валодаць ёю.

Правіла 1.

Памятайце аб дыкцыі!

Гаварыце ясна, захоўваючы выразнасць у вымаўленні слоў і складоў. Добрая дыкцыя забяспечваецца строгім прытрымліваннем артыкуляцыйных (вымаўленчых) нормаў. Надзвычай карысныя для выпрацоўкі дыкцыі скарагаворкі (быстрамоўкі, па М. Гарэцкаму) і чыстагаворкі. Існуе прыказка: *Быстрамоўкі трэба прамаўляць скарагаворкай.*

Правіла 2.

Пазбягайце памылак у вымаўленні!

Захоўвайце пры выкананні прамовы арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Хто не памятае слынных радкоў П. Панчанкі: «*Усё мілагучна для слыху майго: / І звонкае “дзе”, і густое “чаго”...*»? Звонкае дзе — самы яскравы прыклад дзекання (у глухім варыянце — *цеканне: ціха цягне цёплы вецер*). Падкрэслім таксама, што побач з дзеканнем і цеканнем ёсць яшчэ шмат правіл вымаўлення, спецыфічных для беларускай мовы, з якімі Вы ўжо пазнаёміліся на ўроках роднай мовы.

Правільнае вымаўленне дапамагае таму, хто слухае, лёгка «злавіць» і засвоіць думку таго, хто гаворыць. «*Правільнае вымаўленне — адзін з істотных бакоў не толькі культуры мовы, але і агульнай культуры чалавека*» (Ф. Янкоўскі). Калі ж чалавек не дбае пра чысціню свайго вуснага маўлення, мы можам смела гаварыць, што ён не клапаціцца пра тое, як яго слухаюць, як разумеюць і, як сказаў паэт, «*как слово наше отзовется...*» (Ф. Цютчаў).

Правіла 3.

«*Трэба казаць не толькі вуху, а і воку!*» — старадаўні выраз.

Мова «знешняга выгляду» — гэта позірк, міміка, жэсты. Падчас вусных выказванняў варта гаварыць гледзячы на слухачоў, кідаючы свой позірк на аўдыторыю, трымаць сябе так, каб не адцягваць увагу слухачоў сваім знешнім выглядам: не рабіць непатрэбных рухаў, не калаціцца, не размахваць рукамі, аднак і не быць скаваным у целарухах, бо, як зазначаў Леанарда да Вінчы, такі моўца нагадвае «*...драўляную статую*». Таму, калі ёсць такая магчымасць, падкрэсліваць позіркам, мімікай галоўнае ў прамаўляемым, свае адносіны да яго, дапаўняючы сказанае выразным і дарэчным жэстам (а калі і замяняючы жэстам некаторыя словы).

Правіла 4.

Не хвалюйцеся!

Пачынаючыя аратары (ды і не толькі!) моцна хвалююцца перад публічным выступленнем. У фільме «Пача-

так» ёсць такая сцэна: непрафесійная выканальніца ролі Жанны д'Арк ідзе на сустрэчу з глядачамі, натуральна, вельмі хвалюючыся. Рэжысёр фільма пытаецца ў яе: «Ты што калоцішся?» — «Я не калачуся. Мяне б'е ліхаманка». «Аратарская ліхаманка», або «аўдыторны шок», — даволі тыповая з'ява.

Занадта моцнае хваляванне шкоднае. Каб пазбавіцца ад яго, пастарайцеся непасрэдна перад выступленнем правесці «*перадстартавую настройку*»: падумайце аб чым-небудзь добрым, выканайце дыхальную гімнастыку, дыкцыйны і галасавы трэнінг, здыміце цяглічныя (мышачныя) заціскі.

Правіла 5.

Пазбягайце манатоннага выканання! Карыстайцеся маўленчымі інтанацыямі!

«Памятайце, што ваша інтанацыя — гэта лютэрка вашага эмацыянальнага жыцця, рух вашай душы; культура пачуццяў і эмацыянальных міжасобасных адносін непарыўна звязана з культурай інтанацыйнага “афармлення” выказвання» (Б. Галавін).

Інтанацыя павінна быць натуральнай і ўмеранай.

Правіла 6.

Прамова — гэта чаргаванне слоў і паўз. Паўза вылучае найбольш значныя словы і фармулёўкі.

Невялікую паўзу можна выкарыстоўваць як рытарычны прыём прыцягнення ўвагі ў самым пачатку выступлення. Калі шумна, павялічце паўзу больш і акіньце поглядам аўдыторыю.

Правіла 7.

Голас — гэта аркестр разнастайных інструментаў аратара! Аркестр моцны, мілагучны, гнуткі, здольны проста і прыгожа выражаць думкі і пачуцці чалавека.

Рэгулюйце гучнасць голасу ў залежнасці ад аб'ёму памышкання і велічыні аўдыторыі. Не спрабуйце перакрычаць аўдыторыю. «*“Гаварыце цішэй, так не трэба крычаць”*», — / *Некоторых бы я напрасіла»* (Ніна Маеўская). Калі ў аўдыто-

ры пачаўся шум, не павышайце, а панізьце голас або зрабіце паўзу і ўважліва паглядзіце на аўдыторыю.

Правіла 8.

«Адзіны сродак мець поспех — старацца быць самім сабой!» (Стэндаль). Будзьце натуральнымі ў сваіх паводзінах, захоўвайце такт, пачуццё меры — і поспех Вам гарантаваны.

Правіла 9 (і апошняе).

Рэкамендуем кіравацца мудрай парадай старажытнаперсідскага паэта Саадзі:

*Сперва подумай, — нечого спешить,
Подумав, говорит ты сможешь смело,
И речь свою старайся завершить,
Пока не скажут: «Слушать надоело!»*

Раздзел V. ДАЗВОЛЬЦЕ З ВАМІ НЕ ПАГАДЗІЦЦА, або ІСЦІНА НАРАДЖАЕЦЦА Ў СПРЭЧЦЫ

«*Amicus Plato, sed magis amica veritas*» (што літаральна ў перакладзе з латыні) — «Платон мне сябар, але ісціна даражэйшая».

Вядомы афарызм Арыстоцеля, з'яўленне якога стала магчымым у ходзе тых спрэчак, што ўзніклі паміж Арыстоцелем і яго настаўнікам — філосафам Платонам (у кола яго вучняў на працягу 20 гадоў уваходзіў Арыстоцель).

Factum: 3 гісторыі аратарскага майстэрства

Існуюць цікавыя звесткі пра тое, што ў Акадэміі Платона Арыстоцель (384—322 г. да н. э.) выкладаў рыторыку. Праз пэўны час Арыстоцель навучаў майстэрству красамоўства будучага цара Аляксандра Македонскага. Калі Аляксандр стаў царом, Арыстоцель вярнуўся ў Афіны (335 г. да н. э.) і поўнасьцю заняўся навукай. Заснаваў уласную школу, вядомую пад назвай Лікей. Можна сцвярджаць, што заняткі рыторыкай праходзілі своеасаблівай чырвонай стужкай праз біяграфію вучонага-энцыклапедыста. І як вынік такой працы — падрыхтаваны ім трактат «Рыторыка» (335 г. да н. э.). Кнігу «Рыторыка» Арыстоцель напісаў з мэтай даць пэўнае ўяўленне аб агульных правілах прамоўніцкага майстэрства, паказаць, чым павінен карыстацца прамоўца альбо наогул усякі, хто жадае пераканаць каго-небудзь у чым-небудзь. «...*На працягу вякоў аўтарытэт Арыстоцеля да таго шанавалася, што калі адзін з удзельнікаў дыспуту цытаваў урывак з твораў гэтага філосафа, то чалавек, які адстойваў процілеглы тэзіс, не асмельваўся сказаць traseat (аб'яргаю)*» (П. Бейль, філосаф XVII ст.).

Дыскусія (лац. *discussion* — разгляд, даследаванне) — публічнае абмеркаванне якой-небудзь праблемы, спрэчна-

га пытання. Спачатку гэта слова азначала «кідаць дыск», а потым — «перакідвацца думкамі». Кіданне дыска (ад грэчаскага «плоскі круг») было адным з відаў лёгкай атлетыкі ў грэкаў.

Многія дыскусіі ўвайшлі ў гісторыю, прывёўшы да трагічных вынікаў. Вядома, што і Сакрат, і Дэмафен аддалі перавагу смерці, але не адмовіліся ад сваіх перакананняў — навуковых, палітычных, маральных.

Менавіта Сакрат — аўтар сапраўднага красамоўства, заснаванага на веданні ісціны. Талент Сакрата праявіўся асабліва ў тым, як ён па-майстэрску даходзіў да самай сутнасці прадмета пры дапамозе пытанняў і адказаў у натуральнай, захапляльнай гутарцы. Такі спосаб выкладу думак называецца ў навуцы *сакратаўскім*, а самі пытанні, якія садзейнічаюць вывятленню і ўстанаўленню ісціны, — *сакратычнымі*.

Sic! (Так!) Гісторыя культуры ведае прыклад 40-гадовых спрэчак паміж двума вялікімі вучонымі — Нільсам Борам і Альбертам Эйнштэйнам (у Вас з'явіцца магчымасць пазнаёміцца са зместам гэтай спрэчкі на факультатыўных занятках па фізіцы). Спрэчка мела то драматычны, то гумарыстычны характар. Дыскусія праходзіла то акадэмічна спакойна, то раптам ператваралася ў своеасаблівую рытарычную дуэль. Палемізаваць даводзілася і на адлегласці, і пры сустрэчы аднаго з адным, вусна і пісьмова.

У гісторыі беларускага прыгожага пісьменства варта прыгадаць *нашаніўскую дыскусію 1913 г.*

Улетку 1913 г. (5 ліпеня) на старонках газеты «Наша ніва» ўслед за артыкулам «Сплачвайце доўг», падпісаны Ю. Верашчакам (псеўданім Вацлава Ластоўскага), узнікае вядомая дыскусія пра шляхі развіцця беларускай паэзіі. Выступленне Ю. Верашчакі сведчыла, што «Наша ніва» не зусім была задаволена ідэйна-эстэтычным станам тагачаснай беларускай паэзіі. 26 ліпеня 1913 г. у адказ на выступленне Ю. Верашчакі Янка Купала публікуе ў «Нашай ніве» свой артыкул «Чаму плача песня наша?» (за подпісам «Адзін з “парнасцаў”»), у якім рашуча адстойвае дэмакратычны накірунак мастацкай творчасці, значна шырэй, чым яго апанент, вызначае доўг паэта перад народам. Асабліва цікавым з'яўляецца тое месца ў артыкуле, дзе Янка Купала выказвае свае ўяўленні пра асобу,

талант паэта і сэнс паэтычнай творчасці. «Думка паэта вольная, — пісаў ён, — як вецер, і безгранічная, як даль гэта ўсясветная, сэрца яго напоўнена вечным мілаваннем к бліжняму, як сонца вечным цяплом і святлом, а душа яго глыбокая, як гэтае мора-акіян, у глыбінях каторага крыюцца багатыя, недаступныя чалавечаму воку скарбы. З гэтага святла і агню, што палае ў сэрцы, і з гэтых скарбаў, што крыюцца ў глыбіні душы яго, патрапіць паэта свабоднай думкай дабыць усе характывы свету і ўсе асалоды жыцця людскога на гэтым свеце і перадаць усе гэта ў бяссмертнай песні свайму народу».

Шаноўны дружа! Калі цябе зацікавіла нашаніўская дыскусія 1913 г., *раім прачытаць* кнігу У. Гніламёдава «Янка Купала. Новы погляд». Мінск. — 1995. — С. 22—94.

Каму сёння не вядомыя словы: «*У спрэчцы нараджаецца ісціна*», «*Спор — отец ісціны*», «*Ісціна — дачка часу*». «*У спрэчцы нараджаецца ісціна*» — зусім не значыць, што кожны канкрэтны дыспут заканчваецца нараджэннем ісціны. Прымаўка ж азначае, што, спрачаючыся, г. зн. у працэсе спрэчкі, менавіта такім шляхам мы шукаем ісціну.

Асноўныя формы маўленчага спаборніцтва: спрэчка, дыспут, дыскусія, дэбаты, палеміка.

Слоўнічак палеміста

Апанент (лац. *opponens, -ntis* — які пярэчыць) — праціўнік у спрэчцы, палеміцы.

Аргумент (лац. *argumentum*) — факт, які прыводзіцца для пацвярджэння, абгрунтавання чаго-небудзь; доказ, довад.

Дыскусія (лац. *discussion* — разгляд, даследаванне) — публічнае абмеркаванне якой-небудзь праблемы, спрэчнага пытання.

Дыспут (лац. *disputare* — разважаць, спрачацца) — публічная спрэчка па навуковых, літаратурных і іншых пытаннях грамадскага значэння.

Дэбаты (фр. *debats*) — публічнае абмеркаванне альбо публічная спрэчка па пытаннях з парадку дня сходу, пасяджэння.

Меркаванне — думка, погляд.

Меркаваць (польск. *miarkowac*) — разважаць, абмяркоўваючы што-небудзь; думаць.

Палемізаваць (грэч. *polemizo* — ваюю) — весці палеміку, спрачацца, пярэчыць.

Палеміка (грэч. *polemikos* — ваяўнічы, варожы) — спрэчкі пры абмеркаванні навуковых, літаратурных або палітычных пытанняў.

Палеміст (грэч. *polemists* — ваяўнік) — той, хто ўмее або любіць палемізаваць.

Працэдура (лац. *procedure* — рухацца наперад) — устаноўлены парадак вядзення публічнага абмеркавання.

Субяседнік — той, хто вядзе гутарку, бяседу з кім-небудзь.

Тэзіс (грэч. *thesis*) — сцверджанне, якое патрабуе абгрунтавання.

Факт (лац. *factum* — зробленае) — сапраўдны, нявыдуманы выпадак, з’ява, здарэнне.

ПАРАДЫ ЮНАМУ ПАЛЕМІСТУ

- Спрачацца толькі пра тое, што добра ведаеце.
- Падавайце аргументы, дэманструючы павагу да свайго апанента і яго пазіцыі. ПАМЯТАЙЦЕ: сябра пераканаць лягчэй за ворага. «Спытай у ворага парады — і ён стане сябрам тваім...» (З песні невядомага барда).
- Спасылкі на аўтарытэты ўмацоўваюць магчымасці Вашых аргументаў. Шукайце аўтарытэтнае падмацаванне ім (выказванні вядомых людзей, цытаты з першакрыніц (*ex fontibus*), спасылкі на даведачную літаратуру і etc. (г. д.). ПАМЯТАЙЦЕ: крытычнае стаўленне да інфармацыі толькі з адной крыніцы знайшло адлюстраванне яшчэ ў знакамітай формуле рымскага права «*Testis unus — testis nullus*» («Тэсціс унос — тэсціс нулюс») — «Адзін сведка — гэта не сведка». Завядзіце «Рытарычны часопіс», у які запісвайце выказванні вядомых людзей, афарызмы, прыказкі і прымаўкі на розных тэмы.
- Не блытайце факты і меркаванні. ПАМЯТАЙЦЕ: «Чалавек — мера ўсіх рэчаў» (Прагатор). Таму колькі людзей, столькі і меркаванняў.
- Не давайце волю сваім пачуццям. Будзьце ўраўнаважанымі і па магчымасці іранічнымі ў адносінах да свайго апанента. Усміхайцеся!

- Спрабуйце пабудаваць сваё выступленне такім чынам, каб у субяседніка не ўзнікла заўваг.

- Да пазіцыі і меркаванняў субяседніка трэба ставіцца з павагай, нават калі яны супрацьлеглыя Вашым. Нішто так не ўскладняе працэдуру дыскусіі, як зняважлівыя і высакамерныя адносіны да субяседніка.

- У палеміцы выключнае значэнне маюць гумар, даціпнасць, кемлівасць, вынаходлівасць. З іх дапамогай Вы можаце зняць напружанне, а то і накіраваць спрэчку ў патрэбнае рэчышча. Гэтым прыёмам удала карыстаўся Якуб Колас. ПАМЯТАЙЦЕ: злоўжываць жартамі ў спрэчцы, асабліва падчас абмеркавання сур'ёзных праблем, нельга.

- У сітуацыі супрацьстаяння ў спрэчцы навучыцеся захоўваць вытрымку, самавалоданне. Зрабіць гэта бывае зусім нялёгка. ПАМЯТАЙЦЕ: існуюць спосабы, як захаваць самавалоданне. Найбольш дзейсны з іх — трымайце паўзу. Старажытныя гаварылі: «Qui tacet — consentire videtur»: «Маўчанне — знак згоды». Аднак у палеміцы таго, хто маўчыць, няварта разглядаць як згоднага. Паказальнай для гэтай сітуацыі з'яўляецца прыказка: «Слова — серабро, маўчанне — золата».

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прагледзьце адну з тэлевізійных перадач: «Да бар'ера», «Гадзіна суда», «Суд прысяжных», «Музычны суд», «Модны прыгавор», «Няхай гавораць» і etc. (г. д.). Паназірайце і прааналізуйце маўленчыя паводзіны ўдзельнікаў вуснай спрэчкі.

2. Прачытайце ніжэйпрыведзены ўрывак з трылогіі Якуба Коласа «На ростанях». «Для чаго чалавек на свеце жыве?» — пытанне, з якім Андрэй Лабановіч звяртаецца то да аднаго, то да другога персанажа. З пытаннем пра сэнс жыцця Андрэй Лабановіч звярнуўся і да Турсевіча, таксама настаўніка, якога вельмі паважаў, да думкі якога прыслухоўваўся. Хто ж з двух маладых людзей мае рацыю? Які адказ на гэтае пытанне дае Якуб Колас?

3. Хто з удзельнікаў маўленчага саборніцтва асабліва ім-пануе Вам і чым? Выкажыце сваю ацэнку поглядаў герояў, падмацоўваючы адказ аргументамі з твора.

4. Сфармулюйце і запішыце ў сшыткі тэзісы па праблеме «Для чаго чалавек на свеце жыве?».

5. Паразважайце над праблемай «Для чаго чалавек на свеце жыве?» і падрыхтуйцеся да дэбатаў.

— Скажы ты мне, братка Максім, — пытаў сябра Лабановіч, ужо лежачы ў пасцелі: — **Для чаго чалавек на свеце жыве?** З некаторага часу мяне цікавіць гэта пытанне. Аб гэтым пытаў я нават і сваю бабуку.

— Ну, для чаго ж жыве?... А чорт яго ведае, для чаго ён жыве, — прамовіў Турсевіч.

Сябры громка засмяліся.

— Тут ужо, брат, нейкая філасофія. І я думаю, што не-му, напрыклад, такое запытанне і ў галаву не прыйдзе.

— Чаму?

— А таму, што немец — чалавек практычны. Вырашэнне ж гэтага пытання не дае ніякага практычнага рэзультату.

— Значыцца, немец не ведае, чаго ён на свеце жыве? — запытаў Лабановіч.

— Ну, каб такі кілбаснік ды не ведаў!

Сябры зноў засмяліся.

— Чалавек жыве дзеля добра, дзеля служэння праўдзе, каб ствараць нейкія вартасці жыцця і каб быць карысным для іншых, — сказаў Турсевіч.

— Гэта, брат, ён так павінен жыць. Але мы бачым, што жывуць людзі зусім не па гэтаму правілу і пляваць яны хочуць на дабро або на нейкую там карыснасць. А справа тут стаіць зусім проста, і ў гэтым сэнсе ёсць толькі адна мерка, якая падыйдзе да кожнага: жыве чалавек для таго, каб у жыцці як можна болей вывудзіць карыснага і пры-емнага для сябе.

— Пастой, брат, ты, здаецца, нясеш нейкую «ерась». Што ж, па-твойму, вывуджвае які-небудзь праўдзівы хры-сціянін, што адрокся ад зямлі з усімі яе дарамі і даброта-мі і ідзе ад людзей, каб заставацца на адзіноце з Богам? Як прыложыш ты да яго сваю мерку?

— О, хрысціяне — народ вельмі змыслы, і да іх яшчэ дакладней прыстае гэта мерка. Яны, бачыш, маюць вельмі шпаркі разгон і шырока расчыненую губу. Іх не здавальняе зямля і наогул гэты свет (хоць і зямлёю яны таксама не грэбуюць). Ім давай рай, вечнае збавенне, бясконцую радасць і дабрабыт. А на сваё жыццё на зямлі яны пазіраюць як на спосаб латвей дастасавання да банкету на тым свеце.

— Ты занадта агаліў сэнс жыцця, — сказаў Турсевіч, — і тым самым зневажаеш чалавека. Ёсць людзі, што жывуць ідэямі агульнага добра. За свае ідэі яны ідуць у астрогі, на высылкі; за гэтыя ідэі іх крыжавалі, давалі атруту, палілі на кастрах. Тут ёсць нешта большае, чым асабістая выгада і вывуджванне карысці для сябе. І няможна выводзіць з аднаго прынцыпу дзейнасць якога-небудзь жуліка і дзейнасць чалавека, што працуе ўсё жыццё для іншых.

— Гэта толькі здаецца так на першы погляд, — стаяў на сваім Лабановіч, — а прынцып адзін для ўсіх. Справа толькі ў тым, якія ўжываць спосабы, якімі дарогамі ісці і як разумець гэты прынцып. Але каго ты ні возьмеш: ці то будзе вучоны, які вышуквае новыя законы жыцця і пракладае новыя дарогі, ці які-небудзь выдумшчык — Эдысан, ці паэт, ці мастак, ці прапаведнік новага вучэння, ці самаахвярны дзеяч, вечны служка выключна для другіх, — усе яны выходзяць з таго ж самага прынцыпу. Не трэба толькі змешваць мэту з тымі дарогамі, якімі гэтая мэта дасягаецца.

— А ўсё ж такі я з табою не згаджуся, — адказаў Турсевіч.

— А калі ж у спрэчках згаджаюцца? Згодзішся, як аб гэтым добра падумаеш...

Раздел VI. РЫХТУЕМСЯ ДА КОНКУРСУ ВУСНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ

*В ораторском усердствуй деле.
Познай, почувствуй, и свершится чудо:
Желанной ты достигнешь цели,
О коей и не ведаешь покуда.*

З. Саўкова

Як вядома, дар слова нельга атрымаць у падарунак: так ці інакш, чалавек вымушаны яго *здабываць*. А. Твардоўскі трапна зазначыў: «Слово — не звук окостенелый, не просто некий матерьял, нет, слово — это тоже дело...» Паспяхова авалодаць словам, развіць дар слова, прыдбаць вопыт выступленняў можна, здзейсніўшы маўленчы ўчынак.

Рыторыка і ёсць навука аб спосабах стварэння маўленчага ўчынку. Аднак мала ведаць тэорыю і метадыку прадмета «рыторыка». Трэба валодаць практыкай публічных выступленняў. У нашым выпадку «понять — значит почувствовать и сделать».

Для набыцця навыкаў публічнага выступлення прапануецца пэўная паслядоўнасць стварэння розных відаў прамой. Мы свядома выключаем такі від прамовы, як інфармацыйны. Раім пачаць з прамой творчага характару, як «Слова аб...».

Падчас конкурснай праграмы ў Вас узнікне магчымасць рэалізаваць у сабе прамойцу, няхай пакуль праз вопыты публічных выказванняў у жанры *слова*.

Жанр *слова* вызначаецца ў даведніках як тып антычнай, візантыйскай і старажытнай літаратуры ва ўсходніх славян і аратарскай прозы. У адным выпадку пад гэтай назвай выступалі рэлігійныя пропаведзі — «Словы...» Кіры-

лы Тураўскага, у іншым — так называліся творы шведскай літаратуры, у тым ліку і такія, як выдатная старажытная паэма «Слова пра паход Ігаравы». У старажытнай беларускай літаратуры «Слова» абазначала твор аратарскага жанру з павучальным зместам («Слова к православнаму і хрыстоименитому запорожскому воинству» і «Слово, яже Христос распятый на кресте молвил до Бога отца» Сімяона Полацкага). У жанры палемічнай літаратуры «Слова» пачало называцца казаннем. Найбольш вядомыя «Казанье погребное» Мялеція Сматрыцкага (1620), «Казанье двое: одно на Преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, другое на Успение... Богородицы» (1625) Лявонція Карповіча. Выданне апошняга здабыло яго аўтару славу беларускага Залатавуста XVII ст. У сучаснай літаратуры *словам* называюць публіцыстычныя або мастацка-публіцыстычныя творы, прысвечаныя важным з’явам грамадскага жыцця, гістарычным асобам, памяці выдатных пісьменнікаў. Прыкладамі могуць служыць «Слова аб Радзіме», «Слова пра Якуба Коласа», «Слова пра літаратуру і літаратараў», «Слова пра родную маці» М. Рыльскага, «Слова да Аб’яднаных Нацый» А. Куляшова, «Слова пра дружбу» Янкі Брыля і інш.

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Прачытайце артыкул Янкі Купалы «Любімы паэт».

Люблю я Пушкіна за яго прыгожы, чароўны верш. Люблю за яго багацце думак, за сюжэтнасць, за зразумеласць яго мовы для ўсіх — ад малага да вялікага.

Яго песня ў маім юнацтве знаходзіць водгук у глухой, забітай Беларусі. Мне помніцца песня пра «Гляжу я, безумный, на черную шаль, и хладную душу терзает печаль...».

Гэтую песню я чуў у Беларусі год 40 таму назад. І, захапляючыся ёю, я не ведаў, што гэта песня А. С. Пушкіна.

Люблю я Пушкіна за яго гордасць, за свядомасць чалавечай дастойнасці, Пушкіна, акружанага прыдворнай камарыляй. Ён смела бічаваў вершамі і эпіграмамі ўладальнікаў

таго часу. Ён не баяўся цароў і генералаў. Ён пісаў супроць імператара і яго прыслужнікаў і пісаў шчыра-бунтарскі; не баючыся за сваё жыццё.

Люблю я Пушкіна за тое, што ў дэспатычным жандарскім акружэнні ён, адзінокі, быў страшным для царскіх сатрапаў. Імператар быў бяссільны са сваёй ахранай, прыдворнай гвардыяй і казематамі перад Пушкіным-паэтам. Вальнадумства Пушкіна было не толькі ў вершах і эпіграмах. Яго вальнадумства ішло ў нагу з дэкабрыстамі. Імператар, які загнаў на вечную катаргу ў Сібір лепшых барацьбітоў за свабоду — дэкабрыстаў, не пасмеў крануць безабароннага паэта. У цара хапіла храбрасці толькі спацішка забіць вялікага песняра.

Я люблю Пушкіна за тое, што ён — жывы барацьбіт за свабоду, за шчасце чалавецтва. І калі сёння ўсё прагрэсіўнае чалавецтва свету ўспамінае добрым словам памяць вялікага паэта, мне хацелася б так пісаць, як пісаў любімы мною А. С. Пушкін.

2. Адзначце жанраўтваральныя прыкметы Купалавага слова па наступнай мадэлі.

Мадэль «Слова аб...»:

- змест твора (тэматыка, праблематыка);
- спосаб аповеду, апісання, прэзентацыі падзей, з’яў, сістэмы вобразаў, герояў;
- адносіны аўтара да адлюстраванага;
- спосабы і прыёмы выказанага, вобразна-выяўленчыя сродкі;
- стылёвая манера;
- пафас твора;
- характар канфліктаў і іх развіццё ў сюжэце.

3. Справаздача творчых малых груп (кожная група рыхтуе свой варыянт вуснага выказвання ў жанры слова).

Тэмы для Ваших вусных выказванняў могуць быць наступнымі: «Слова аб любімым пісьменніку» (дзеячу культуры, мастацтва), «Слова аб любімай кнізе», «Слова пра сябра», «Слова пра любімую настаўніцу», «Слова пра Беларусь» і інш.

4. Ацаніце вусныя выказванні Ваших калег на абраную тэму па наступнай схеме.

Крытэрыі ацэнкі вуснага выказвання

I. Адпаведнасць выказвання абранай тэме:

- правільнае разуменне тэмы;
- поўная адпаведнасць паміж тэмай і зместам выказвання.

II. Лагічнасць і будова выказвання:

1. Уступ

- адпаведнасць тэме;
- уменне прыцягнуць увагу слухачоў;
- арыгінальнасць.

2. Асноўная частка

- мэтазгодная сувязь частак;
- лагічнасць думак;
- пераканальнасць;
- аргументацыя і доказанасць выкладу;
- выкарыстанне канкрэтных прыкладаў, цытат.

3. Заключэнне

- кароткае абагульненне ідэй і меркаванняў, якія выражаюць задуму выказвання.

III. Культура маўлення:

- захаванне лексічных, граматычных, арфаэпічных нормаў;

- захаванне стылёвага адзінства, адсутнасць адступленняў ад літаратурнай нормы;

- багацце слоўніка, разнатыпнасць канструкцый, дарэчнае выкарыстанне моўных сродкаў выразнасці.

IV. Дасканаласць прамаўлення:

- выразнасць, адсутнасць манатоннасці прамаўлення;
- уменне трымацца перад слухачамі, натуральнасць манеры, апраўданы артыстызм;
- наяўнасць паўз, лагічных націскаў.

Раздел VII. ТУРНИР АРАТАРАЎ «ЦЫЦЭРОНИЙ»

Poetae nascuntur, oratores fiunt:

Паэтамі нараджаюцца, аратарамі становяцца.

Цыцэрон

Турнірам аратараў прадугледжваецца вуснае выказванне на абраную тэму. Час падрыхтоўкі — 15—20 хвілін. Само выказванне 5—7 хвілін.

Аратарскі турнір складаецца з наступных этапаў:

- конкурс прамоўніцкага майстэрства (выступленні ўдзельнікаў з маналагічнымі выказваннямі на абраную тэму);

- конкурс палемічнага майстэрства (публічнае абмеркаванне і абарона ўласнай пазіцыі падчас дыскусіі па найбольш актуальных ці найбольш спрэчных праблемах літаратуры);

- конкурс «Рыторыка хуткага рэагавання» (дэманстрацыя імправізацыйных маўленчых здольнасцей і ўменняў выступаць экспромтам: выконваць прапанаванае маўленчае заданне, скіраванае на апэратыўнасць, вынаходлівасць і арыгінальнасць вырашэння; адказваць на спрэчныя пытанні);

- падвядзенне вынікаў аратарскага турніру (вызначэнне лепшых выступоўцаў, узнагароджанне іх дыпламамі).

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

Пазнаёмцеся з прыкладнымі тэмамі вусных выказванняў і падрыхтуйце адно з іх (на выбар).

Варыянты тэм для вусных выказванняў

I. Конкурс прамоўніцкага майстэрства

1. Узнікненне мастацтва слова.
2. Міф і літаратура.
3. Біблія — кніга кніг.
4. «Промень сонечны, які прасвятліў зямлю Полацкую».
5. Кірыла Тураўскі — выдатны красамоўца эпохі Сярэднявечча.
6. «Усяслаў-князь людзям суд судзіў, гарадамі князёў надзяляў».
7. «Я — родам з Адраджэння, ды цяпер усім часам, прастрам я належу».
8. «Так і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены, да таго месца вялікую ласку маюць».
9. «Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы росквітам княства Літоўскага, нашага краю...»
10. Героі беларускай гісторыі ў паэме А. Міцкевіча «Гражына».
11. «Ці знаў хто з вас, браткі, Тараса?»
12. Сатырычны змест п'есы «Пінская шляхта».
13. «Пісьмо з-пад шыбеніцы» і верш «Марыська чарнаброва, галубка мая» як запавет нашчадкам.
14. Пісьменнікі-ўдзельнікі паўстання 1863 года.
15. «Ото ж гаворка, язык і ёсць адзежа душы».
16. «Дудка ёсць, смык ёсць, а хтось скрыпку, можа, даробе».
17. «Я буду маліцца і сэрцам, і думамі...»
18. Вобраз «раскіданага гнязда» ў драме Янкі Купалы.
19. Пошукі героямі драмы «Раскіданае гняздо» шляхоў выйсця з тупіка.
20. «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...» (Філасофская лірыка М. Багдановіча).
21. «Не пакідайце ж мовы нашай, беларускай, каб не ўмёрлі!» (Ф. Багушэвіч).
22. «Кнігі Коласа і Купалы нам калыскай і песняй былі...» (П. Броўка).

II. Конкурс палемічнага майстэрства

1. Міф. Першапачатковая «навуковая» карціна свету?
2. Эксплуатацыя прыроды ці паэтызацыя прыроды? (Чалавек і прырода ў беларускай міфалогіі, творах беларускіх пісьменнікаў).
3. Ці патрэбны сучаснаму беларусу Усяславы і Вітаўты?
4. Еўфрасіння Полацкая. Сярэднявечная манашка ці неардынарная асоба свайго часу?
5. Францыск Скарына. Асветнік, першадрукар ці паспяховы прадпрымальнік XVI стагоддзя?
6. «Песня пра зубра» — «песня пра нас» ці турыстычны даведнік пра Беларусь для італьянскага чытача XVI стагоддзя?
7. Чаму Ян Баршчэўскі пераклаў свой галоўны твор з беларускай на польскую мову, або Моўна-культурная сітуацыя ў Беларусі ў сярэдзіне XIX стагоддзя.
8. Юдзіф — Гражына — Бандароўна.
9. «Пінская шляхта». Нарру end для Кручкова ці для шляхты?
10. «Тарас на Парнасе». Твор пра літаратуру ці даведнік пра беларускія стравы XIX стагоддзя?
11. Каму ж кепска будзе ў паэме «Кепска будзе!»?
12. Паэма «Бандароўна». Канфлікт маральны ці сацыяльны?
13. «Раскіданае гняздо». Рэалістычны ці сімвалічны твор?
14. Праўда Сымона і праўда Зоські ў драме «Раскіданае гняздо».
15. Хто з герояў драмы «Раскіданае гняздо» знайшоў выйсце з тупіковай сітуацыі?
16. Ці знайшлі агульную мову Лабановіч і Саханюк?
17. Лабановіч і Ядвіся. Чаму разышліся іх жыццёвыя шляхі?

III. Конкурс «Рыторыка хуткага рэагавання»

1. Спачатку было Слова.
2. «Багацце духоўнае — злата дзяржавы».
3. Ля запаленай свечкі.
4. «Не шукай ты шчасця, долі на чужым, далёкім полі...»
5. «Цяпер разгорнем часаў шаты...»

6. «Чуецца музыка дзіўная ў повесцях сонных імша-
раў...»

7. «Вобразы мілыя роднага краю...»

8. «Бо нашто каласы, калі няма васількоў».

9. «Вось сімвал твой, забыты краю родны!»

10. «Нашто ж на зямлі сваркі і звадкі...»

11. «Жывеш не вечна, чалавек. Перажыві ж у момант
век!»

12. «Ты, мой брат, каго зваць Беларусам...»

Узоры вусных выказванняў

«Пачынаецца ўсё з любові...»

Наша жыццё прасякнута любоўю і каханнем. Гэтыя свет-
лыя, ні з чым не параўнаныя пачуцці трымаюць разам мільяр-
ды людзей, яднаюць пакаленні, натхняюць паэтаў на ства-
рэнне шэдэўраў. Стасункі паміж бацькамі і дзецьмі, шчырае
неперадузятае сяброўства, юнацкае авантурнае захапленне
і непераможная шлюбная вернасць — усё гэта так ці інакш
звязана з любоўю.

Для любой літаратуры тэма кахання ўсеабдымная... Яго
назваюць здольнасцю ахвяраваць сабою дзеля каханага,
уменнем аддаваць і не браць, жаданнем зрабіць каханага ча-
лавека шчаслівым, крыніцай усяго найлепшага і ўзвышанага,
энергіяй жыцця, узнагародай, атрыманай без заслуг, хваро-
бай сэрца, гульнёю ў карты, прывідам, трывалай звычайкай,
вогненнай ракою, кветкай жыцця, асновай сусвету... Шэраг
азначэнняў кахання можна доўжыць і доўжыць.

Няма, напэўна, іншага слова ў свеце, з якім у кожнага з нас
не ўзнікала б свае асацыяцыі... Каханне для Паўлюка Прану-
зы — «*першы ветразь у вясну трывожных год*», для Анатоля
Грачанікава — «*гэта круг, і радыус яго, як свет, бясконцы*».
Цікавую інтэрпрэтацыю кахання прапанаваў Генадзь Бураў-
кін у адным са сваіх вершаў:

Вяршыня самазабыцця — каханне.

Зарука вечнасці жыцця — каханне.

Натхнення сакаліны ўзмах — каханне.

Каліны прысмак на губах — каханне.

Каханне, як вядома, мае свае законы развіцця, свае ўзросты: рамантычную вясну, гарачае лета, раннюю ці познюю восень і суровую зіму. У беларускай паэзіі запал, вялікая сіла кахання найчасцей перадаецца праз метафарычныя значэнні полісемантаў: *агонь, вогнішча, полымя, касцёр*. Як пісаў Уладзімір Жылка: *«А цяпер вось кахання агню аддаеш пачуццё ты і сілы»*.

Вялікае пачуццё ўскалыхвае душу чалавека, прымушае яе бурліць, хвалявацца. Таму і параўнанне яго з бурай, віхурай, штормам традыцыйнае для беларускай літаратуры. *«Нечакана выбухне аднойчы і захлісне віхура пачуцця»*, — заўважыла Раіса Баравікова.

Для выражэння кантрастывасці пачуцця, яго здольнасці з’яўляцца, пэўны час існаваць, пераходзіць у іншы стан і знікаць пісьменнікі нярэдка выкарыстоўваюць антанімічныя канструкцыі. Так, у вершах Эдуарда Валасевіча даволі часта можна сустрэць антытэзу *«знікнуць зоркі — не знікне каханне»*.

*Зоркі згаснуць на світанні,
толькі полымя кахання
не пагасне ў тваіх вачах.*

Складанасць пачуцця, папераменнае ці адначасовае існаванне ў ім узнёслых і прыземленых парываў часта перадаецца з дапамогай антонімаў: любоў — нянавісць, мёд — палын. Алесь Пісьмянкоў сцвярджаў: *«На схіле веку тлумна-злога, і мёд спазнаўшы, і палын, я зразумеў, як гэта многа, калі ты ў свеце не адзін»*.

Увасабленнем прыгажосці, загадкавай таямніцай заўсёды была для закаханага яго любая дзяўчына. Пісьменнікі, раскрываючы вонкавую прыгажосць каханых, глыбіню цудоўных пачуццяў, услаўлялі, абагаўлялі сваю адзіную і непаўторную: Максім Багдановіч — Вераніку, Янка Купала — Паўліну, Аркадзь Куляшоў — Алесю...

Для наймення каханай дзяўчыны ў творах беларускай літаратуры выкарыстаны самыя розныя азначэнні: *каханая, адзіная, любая, зорка, зорачка ясная, ластаўка легкакрылая...*

Пачуццё і вобраз каханага чалавека асацыіруецца часам з травамi, дрэвамi, кветкамi. Лірычнаму герою Петруся Броўкі пра першае каханне нагадвае чабор, героям Генадзя Бураўкіна і Уладзіміра Верамейчыка — верас. «На далёкай, юначай вярсеце сiні верас, бахматы верас і сягоння яшчэ цвіце», — пісаў Генадзь Бураўкін. Сiмвалам кахання для Коласавай Ядвісі стала груша, якую гераiня сама «надламала». Вонкавая, бачная кожнаму прыгажосць мележаўскай Ганны параўноўваецца з рабiнай. Нетрадыцыйнае спалучэнне слоў «*дрэва кахання*» сённа ўспрымаецца па-рознаму, але абавязкова ў суаднесенасці з моцным пачуццём.

*Песня радасці і болю,
Незабыўнага спаткання, —
Хай красуюць над зямлёю
Дрэвы нашага кахання.* (Міхась Пазнякоў)

Сапраўднае каханне напаўняе жыццё святлом, радасцю, дапамагае жыць, змагацца і перамагаць... Але ў даволі шырокім спектры пачуццяў, звязаных з каханнем, ёсць паласа, не кранутая сонечнымі промнямі з прычыны страты гэтага высокага пачуцця. Страта кахання ў многіх паэтаў асацыіруецца з памінкамі, свечкай, палыном... «*Мiлы, мы зналі кахання палын*», — сумуе Яўгенія Янішчыц.

Пачуцці чалавека найбольш яскрава выяўляюцца ў вачах — люстэрку душы. Падкрэсліваючы глыбiню, бяздонне вачэй, Максім Лужанін і Генадзь Бураўкін параўноўваюць іх з возерам, Яўгенія Янішчыц — з вірам:

*Дай акунуцца ў чысты вiр вачэй,
Якім магу паверыць без вагання.*

Каханне ўзвышае душу чалавека, напаўняе жыццё сэнсам, распаўляе крылы для незямнога палёту...

*Ты пакліч мяне. Пазаві.
Там заблудзімся ў хмельных травах.
Пачынаецца ўсё з любові,
Нават самая простая ява.
І тады душой не крыві
На дарозе жыцця шырокай.*

*Пачынаецца ўсё з любві —
Першы поспех і першыя крокі.
Прыручаюцца салаўі, і змяняюцца краявіды.
Пачынаецца ўсё з любві —
Нават ненавісць і агіда...
Ты пакліч мяне. Пазаві.
Сто дарог за маімі плячыма.
Пачынаецца ўсё з любві,
А інакш і жыць немагчыма.*

Ганна Радзько, вучаніца 11 «А» класа гімназіі № 1 імя
Ф. Скарыны г. Мінска, 2006 г.

Касмічныя крылы паэзіі

Экскурсія ў музеі Максіма Багдановіча падыходзіла да завяршэння. У апошняй зале ўбачыла распасцёртыя белыя крылы. Магчыма, яны, ветразі лёсу, неслі пісьменніка ў вечнае жыццё, «*як птушка ў гібкіх трасніках*»... Упершыню радкі гэтага трыялета пачула на ўроку беларускай літаратуры. Краналі вытанчанасць, глыбокі філасофскі змест, нешта і зразу-мелае, і блізкае, і адначасова няўлоўнае:

*Стралою думка мільганула.
І ўраз жа знікла, патанула,
Як птушка ў гібкіх трасніках.
Але ж душа яе пачула
І вось пяе ў такіх славах:
«Як птушка ў гібкіх трасніках,
Стралою думка мільганула».*

«*Душа пачула*»?! Ніхто не можа сказаць, як яна выглядае, дзе знаходзіцца, але ўсе ведаюць, што яна ёсць.

«*Душа пачула*»... Як нараджаецца паэтычны вобраз? Аднойчы я нагадала Леаніду Дранько-Майсюку яго верш, які мне вельмі падабаецца, і спытала, адкуль прыйшлі гэтыя радкі:

*Твой колер — жоўты.
Сіні колер — мой —
Мяне гняце, са мной не размаўляе.
А жоўты колер — ён найменш стамляе,
Хоць поўны нечаканасці любой.*

Паэт толькі разгублена паціснуў плячыма ды, гледзячы ўгору, прамовіў: «Не ведаю, недзе адтуль».

У мінулым стагоддзі два сусветна вядомыя псіхолагі Карл Юнг і Леў Выгоцкі таксама шукалі адказ на гэтае пытанне, імкнуліся спасцігнуць таямніцу паэтычнага майстэрства, паглыбіцца ў псіхалогію творчасці. Магчыма, як меркавалі некаторыя, толькі творца ўладарыць над усім. Аднак ён, *«упэўнены ў сваёй поўнай незалежнасці... наўрад ці захоча прызнацца, што яго творчасць не супадае з яго воляй. Тым самым упэўненасць у абсалютнай незалежнасці сваёй творчасці, хутчэй за ўсё, проста ілюзія розуму: чалавеку здаецца, што ён вольна плыве, калі на самай справе яго нясе нябачная плынь»* (К. Юнг).

Літаратура бярэ свой пачатак з антычных міфаў — анталогіі сюжэтных ліній, чалавечых пачуццяў, якая складалася на працягу стагоддзяў. Псіхалогія тлумачыць міф як сукупнасць жыццяў людзей многіх пакаленняў з іх шматвяковым вопытам і праекцыяй у будучае. Твор «Страцім-лебедзь» Багдановіча можна ўключыць у гэтую «хрэстаматыю» лёсаў. Паэтызуючы біблейскае паданне, услаўляючы непакорнасць стыхіі птопу, паэт паўстае ў вобразе гордай, незалежнай птушкі, што дае жыццё іншым, але трагічна гіне ў адзінаборстве: *«Крылі ўрэшце надламаліся...»*

«Тое, што стварае паэт, ёсць яго няздзейснення мары і памкненні» (Карл Юнг). Паэзія... На мяжы рэальнага і падсвядомага немагчыма ні сфармуляваць, ні строга акрэсліць сферу адносін і пачуццяў.

*Няма таго, што раньш было,
І толькі надпіс «Вераніка»,
На ліне ўрэзаны ў кары,
Казаў вачам аб тэй пары.*

Пачуццёвасць нараджае высокі верш, гімн каханню, які потым сам вядзе да кахання. Час ідзе, усё мінае. Дрэва расце, пускае новыя карані, на ім вырастае новае лісце, якое з кожным годам усё вышэй і вышэй узнімаецца да нябёсаў. А разам з ім і дарагі сэрцу надпіс. Ён ужо не той, што быў раней. Многае знікла, але засталася праўда сэрца. Ці ўяўляў сам паэт, што стварае вечны вобраз? Яму наканавана было

стаць сімвалам няўлоўнасці, зменлівасці жыцця і разам з тым вечнасці. *«Вымалёўваецца захапляльная карціна таго, як мастацтва, з аднаго боку, пераплецена з жыццём творцы, а з другога — усё-такі ўздымаецца над ім. Твор ужо мае пацуці не толькі асобнага чалавека, але набывае агульначалавечыя перажыванні»* (К. Юнг). Ці ж не такое жыццё і твораў пісьменніка?

Раманс «Зорка Венера» вядомы многім. Яшчэ не адно пакаленне пад яго гукі будзе шукаць у зорным небе срэбна-белы бляск прыцягальнай планеты:

*Зорка Венера ўзышла над зямлёю,
светлыя згадкі з сабой прывяла...
Помніш, калі я спаткаўся з табою,
зорка Венера ўзышла.*

Багдановіч адкрывае для нас таямнічы космас, у якім закаханым утульна і цёпла, бо, як сцвярджаў Цыялкоўскі, «зямля — вялікі карабель, у якім мы ляцім да зорак».

*Да іх ляціць наша сонца,
І нясецца за сонцам зямля.*

Радкі пра патаемнае набываюць глыбокі філасофскі сэнс: пераадолець зямное прыцягненне можна на крылах кахання, любові, узаемапаразумення:

*«...Хто мы такія?
Толькі падарожныя, — папутнікі сярод нябёс.
Нашто ж на зямлі
Сваркі і звадкі, боль і горыч,
Калі ўсе мы разам ляцім
Да зор?»*

Ён як ніхто ведаў, што чалавечае жыццё ў параўнанні з гэтай касмічнай прасторай імгненна-кароткае. Вечны толькі палёт да зорак.

Адкуль у маладога чалавека столькі жыццёвай мудрасці? Зямля бацькоў зрабіла яго абраным, адкрыла таямніцы Паэзіі, адзінства свядомага і падсвядомага, надзяліла тонкім адчуваннем мілагучнасці радка. Голас продкаў адазваўся ў Максіму па-беларуску, на генетычным узроўні ад маці прыйшло да

яго адчуванне беларускасці. І загучалі на ўвесь свет трыялеты, санеты, рандо, верлібры на мове, што выткана «з легендаў і казак былых пакаленняў, з калосся цяжкага...». «Не горшая мова наша за іншыя!» — у гэтым творца быў упэўнены, бо ведаў і лацінскую, і грэчаскую, і рускую, і французскую. Выхаваны на культуры антычнасці, Багдановіч далучыў беларускае слова да лепшых узораў сусветнай паэзіі. Сказанае ім некалі пра верш Тараса Шаўчэнкі справядліва можна аднесці і да паэзіі самога Багдановіча: яна нагадвае асветлены знутры папяровы кітайскі ліхтар, ззянне мяккае і роўнае, але разам з тым бачыш, што ўнутры ён поўны святла і толькі паўпразрыстая абалонка не дае гэтаму святлу лінуць ва ўсе бакі асляпляльным патокам.

Магутныя крылы-ветразі ў апошняй зале паэта, летуценніка, рамантыка... Яны ўзнімаюць над будзённасцю, абыякавасцю, шэрасцю, дробязямі жыцця. Кідаю яшчэ адзін позірк... І ўсё-такі «ўсе мы разам ляцім да зор»...

Хрысціна Рыбік, вучаніца 11 класа СШ № 211 г. Мінска.

VOCABULARIUM: ВАКАБУЛЯРЫЙ: СЛОЎНІК

Антытэза (грэч. *antithesis*) — 1. Супярэчнасць, супрацьпастаўленне. 2. Маўленчая канструкцыя (фігура), якая заключае ў сабе рэзка выражанае супрацьпастаўленне паняццяў і з’яў.

Апанент (лац. *opponens, -ntis* — які пярэчыць) — праціўнік у спрэчцы, палеміцы.

Аратар, *выступаючы, выступовец, выступальнік, моўца* — той, хто гаворыць. В. Ластоўскі да рус. *оратор* прапанаваў *красамоўца, прамоўца* і нават *умец гаварыць пры людзях*.

Аргумент (лац. *argumentum*) — факт, які прыводзіцца для пацвярджэння, абгрунтавання чаго-небудзь; доказ, довад.

Артыкуляцыя (лац. *articulatio*) — работа органаў маўлення (губ, языка, мяккага паднябення, галасавых звязак) пры вымаўленні гукаў.

Арфаэпія (грэч. *orthos* — правільны і *epos* — вымаўленне, слова) — сукупнасць правіл узорнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у літаратурнай мове.

Аўдыторны шок (аратарская ліхаманка) — стан эмацыянальнага напружання пры выражэнні думак, у выніку якога людзі адчуваюць цяжкасці ў выкананні прамовы.

Афарызм (грэч. *aphorismos*) — кароткае выразнае па форме і глыбокае па змесце выслоўе.

Афарыстычны (грэч. *aphoristikos*) — уласцівы афарызму, напоўнены афарызмамі.

Бібліяграфія (ад грэч. *biblion* — кніга + -графія) — 1. Навуковае, сістэматызаванае апісанне кніг і іншых выданняў, зробленае па якой-небудзь прыкмеце. 2. Спіс кніг і артыкулаў па якім-небудзь пытанні. 3. Аддзел у перыядычных

выданнях, прысвечаны кароткаму агляду кніг, што выйшлі з друку.

Білінгвізм (ад лац. *bilinguis* — двухмоўны) — валоданне і папераменнае карыстанне адной і той жа асобай або калектывам дзвюма мовамі; двухмоўе.

Выказванне — адзінка паведамлення; перадача словамі сваёй думкі, сваіх адносін да каго-, чаго-небудзь.

Дыкцыя (лац. *dictio*) — вымаўленне; выразнасць у вымаўленні слоў і складоў.

Дыскусія (лац. *discussion* — разгляд, даследаванне) — публічнае абмеркаванне якой-небудзь праблемы, спрэчнага пытання.

Дыспут (лац. *disputare* — разважаць, спрачацца) — публічная спрэчка па навуковых, літаратурных і іншых пытаннях грамадскага значэння.

Дэбаты (фр. *debats*) — публічнае абмеркаванне альбо публічная спрэчка, абмен думкамі па якіх-небудзь пытаннях на сходзе, пасяджэнні.

Дэдукцыя (лац. *deduction* — вывядзенне) — спосаб разважання ад агульнага да прыватнага.

Жаргон (фр. *jargon*) — сацыяльная разнавіднасць мовы, якой карыстаюцца групы або сацыяльныя праслойкі людзей, аб'яднаных агульнымі інтарэсамі, звычкамі, сацыяльным становішчам, заняткам. Гэта экспрэсіўна афарбаваныя словы: *халтура* — пра нядобрасумленна выкананую работу, *вывеска* — пра твар, *керагаз* — пра дрэнную аўтамашыну і г. д.

Інверсія (лац. *inversio* — перастаноўка) — адна з сінтаксічных фігур літаратурнай мовы, такая расстаноўка слоў або словазлучэнняў у сказе, якая парушае іх звычайны граматычны парадак.

Індукцыя (лац. *inductio* — увядзенне) — спосаб разважання ад прыватнага да агульнага.

Калька (ад грэч. *caigie* — адмысловая празрыстая папера для вырабу копій малюнкаў і пад.) — слова або выраз, атрыманы шляхам літаральнага перакладу частак іншамоўнай адзінкі.

Кампазіцыя (лац. *compositio* — складанне, спалучэнне) — будова, суадносіны і ўзаемнае размеркаванне асобных частак, элементаў.

Кампазіцыя прамовы — дзяленне матэрыялу на часткі, размяшчэнне гэтых частак, стварэнне належных суадносін, прапорцый паміж часткамі прамовы, а таксама паміж прамовай і кожнай з яе частак, паслядоўнасць іх размяшчэння.

Канспект (лац. *conspectus* — агляд) — кароткі запіс, сціслы выклад зместу кнігі, лекцыі, даклада.

Канспектаванне — абавязковы этап падрыхтоўкі да публічнага выступлення.

Каталог (лац. *catalogus* — спіс, пералік) — сістэматызаваны пералік якіх-небудзь аднародных прадметаў: кніг, карцін і інш.

Меркаванне — думка, погляд.

Меркаваць (польск. *miarkowac*) — разважаць, абмяркоўваючы што-небудзь; думаць.

Метафара (лац. *metaphora* — перанос) — від тропа, у якім асобныя словы ці выразы збліжаюцца па падабенстве іх значэнняў ці па кантрасце.

Моўныя штампы (ад ням. *Stampfe*, ад італ. *Stampa* — пячатка), ці **моўныя клішэ** (ад франц. *cliche* — пласцінка з малюнкам для друкавання рэпрадукцыі, ад *clicher* — рабіць адбітак) — своеасаблівыя трафарэты, «універсальныя» словы з аслабленым лексічным значэннем і сцёртай экспрэсіўнасцю.

Мэта (лац. *meta*) — тое, да чаго імкнуцца людзі і што хочаць ажыццявіць.

Мэта прамовы — уяўленне пра пажаданую рэакцыю слухачоў, дасягненню якой падпарадкавана ўся праца аратара над выказваннем.

Назва — абазначэнне словам прадмета, з’явы, паняцця і пад.

Палемізаваць (грэч. *polemizo* — ваюю) — весці палеміку, спрачацца, пярэчыць.

Палеміка (грэч. *polemikos* — ваяўнічы, варожы) — спрэчкі пры абмеркаванні навуковых, літаратурных або палітычных пытанняў.

Палеміст (грэч. *polemists* — ваяўнік) — той, хто ўмее або любіць палемізаваць.

Параўнанне — такое супастаўленне двух прадметаў, з’яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога.

Перыфраз (грэч. *periphrasis*) — від тропа, слоўнага звароту з пераносным значэннем, у якім назва з'яў або прадметаў падаецца праз апісанне іх асобных вызначальных прыкмет (класці баразну — араць, пусціць агнём — спаліць).

План (лац. *planum* — плоскасць) — пэўны парадак, паслядоўнасць чаго-небудзь (напрыклад, план урока, план прамовы); размяшчэнне чаго-небудзь у перспектыве.

Працэдура (лац. *procedure* — рухацца наперад) — устаноўлены парадак вядзення публічнага абмеркавання.

Публічная (ад лац. *publikus* — грамадскі) **прамова** — гэта вуснае выступленне перад слухачамі з мэтай растлумачыць, даказаць што-небудзь, пераканаць у важнасці і неабходнасці якіх-небудзь дзеянняў, аказваючы жывым словам адпаведнае ўздзеянне на свядомасць, розум і пачуцці аўдыторыі.

Разважанне — функцыянальны тып маўлення, які будзеца на лагічных доказах. Верагоднасць разважання даказваецца ці адмаўляецца з дапамогай аргументаў.

Рыторыка (грэч. *rhitorike*) — тэорыя і мастацтва аратарскага маўлення.

Рэтардацыя — наўмыснае запавольванне аповеду, адтэрмінаванае паведамленне важных звестак (што характэрна для чарадзейных казак).

Спосаб — характар, парадак чаго-небудзь. *Паралельны спосаб* падачы матэрыялу — асобныя пытанні выступлення практычна аўтаномныя (незалежныя) у сэнсавых адносінах. *Храналагічны* (гістарычны) — паміж асобнымі пытаннямі выступлення існуе ўпарадкаванасць па часовай сувязі. *Інверсійны* (адваротны) *спосаб* падачы матэрыялу.

Стыль (лац. *stylos* — завоштраяная палачка для пісьма) — разнавіднасць маўлення, якая адрозніваецца сістэмай моўных сродкаў і абслугоўвае пэўную сферу дзейнасці чалавека.

Суб'яседнік — той, хто вядзе гутарку, бяседу з кім-небудзь.

Тропы (ад грэч. *tropos* — абарот) — група паэтычных сродкаў, якія ствараюцца па прынцыпе перанясення значэнняў слоў з частковай ці поўнай заменай паняццяў і з'яў, якія яны абазначаюць.

Тэзіс (грэч. *thesis*) — сцвярджэнне, якое патрабуе абгрунтавання; каротка сфармуляванае палажэнне, што перадае адну з асноўных думак падрыхтаванага паведамлення.

Тэма (ад гр. *thema*) — прадмет апісання, адлюстравання, даследавання, размовы (напрыклад, тэма рамана, тэма даклада, тэма вуснага выказвання).

Увасабленне — асобны від метафары, перанясенне чалавечых якасцей на неадушаўлёныя прадметы і з’явы. Увасабленне інакш называюць *персаніфікацыяй*.

Факт (лац. *factum* — зробленае) — сапраўдны, нявыдуманы выпадак, з’ява, здарэнне.

Эпітэт (грэч. *epitheton* — *літар.* прыдатак) — від простага тропа; слова, якое вызначае прадмет ці з’яву і падкрэслівае якую-небудзь яго якасць ці прыкметы. Інакш кажучы, эпітэт — гэта мастацкае азначэнне.

Эўрыстыка (ад грэч. *heurisko* — знаходжу) — 1. Сукупнасць даследчых метадаў, якія выкарыстоўваюцца для адкрыцця раней невядомага. 2. Метад навучання пры дапамозе навадных пытанняў, дыялогаў, а таксама тэорыя такой метадыкі.

ЗМЕСТ

Lectori benevolo salutem! ПРЫВІТАННЕ НАШАМУ ДОБРАЗЫЧЛИВАМУ ЧЫТАЧУ!	3
УВОДЗІНЫ У ХРАМЕ СЛОВА, або ЯГО ТАЯМНІЧАСЦЬ... ЖЫВОЕ СЛОВА	6
Раздзел I. ШТО СКАЗАЦЬ? або «ВЫНАХОДНІЦТВА ДУМАК»	9
Раздзел II. ДЗЕ СКАЗАЦЬ? або «РАЗМЯШЧЭННЕ ДУМАК»	21
Раздзел III. ЯК СКАЗАЦЬ? або «О ВСЯКОЙ ДАННОЙ МАТЕРИИ КРАСНО ГОВОРИТЬ...»	40
Раздзел IV. ТЭХНІКА ВЫКАНАННЯ ПРАМОВЫ	64
Раздзел V. ДАЗВОЛЬЦЕ З ВАМІ НЕ ПАГАДЗІЦЦА, або ІСЦІНА НАРАДЖАЕЦЦА Ў СПРЭЧЦЫ	68
Раздзел VI. РЫХТУЕМСЯ ДА КОНКУРСУ ВУСНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ	75
Раздзел VII. ТУРНІР АРАТАРАЎ «ЦЫЦЭРОНІЙ»	79
VOСAВULARIUM: ВАКАБУЛЯРЫЙ: СЛОЎНІК	89

Вучэбнае выданне

Беларуская літаратура
Факультатыўныя заняткі

ПРАСКАЛОВІЧ Вольга Уладзіміраўна
КУШНЯРЭВІЧ Вераніка Вячаславаўна

ВЫКАЖЫСЯ, КАБ Я ЦЯБЕ ЁБАЧЫЎ!
(Мастацтва вусных выказванняў)

9 клас

*Дапаможнік для вучняў
агульнаадукацыйных устаноў
з беларускай і рускай мовамі навучання*

Мастацкі рэдактар *В. П. Калінін*
Камп'ютарная вёрстка *В. А. Амельчанка*
Стыльрэдактар *В. С. Рацэвіч*

Падпісана ў друк 29.10.2010. Фармац 60×84¹/₁₆. Папера афсетная.
Гарнітура Times. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. 5,6. Ул.-выд. арк. 4,23. Тыраж 3400 экз. Заказ 2983.

Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова «Літаратура і Мастацтва».
ЛІ 02330/0494044 ад 03.02.2009.
Вул. Захаравы, 19, 220034, г. Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Друкарня “Перамога”».
ЛП 02330/0494182 ад 03.04.2009.
Вул. Таўлая, 11, 222310, г. Маладзечна, Рэспубліка Беларусь.

- П70 **Праскаловіч, В. У.**
Выкажыся, каб я цябе ўбачыў! : *(Мастацтва вусных выказванняў)* : 9-ы кл. : дапам. для вучняў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / В. У. Праскаловіч, В. В. Кушнярэвіч. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2010. — 96 с. — (Беларуская літаратура. Факультатыўныя заняткі).
ISBN 978-985-6941-75-0.

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)
ББК 83.3(4Бел)я721